

בין ישיבות בעלי התוספות לבתי מדרשות אחרים באשכנז בימי הביניים

אפרים קנרפוגל

המוסדות ללימודים מתקדמים בצפון צרפת ובגרמניה

במאמר זה אדון בשאלת יסוד חשובה הנוגעת למרכזים ולמוסדות ללימוד התורה בארצות אשכנז במאה השתיים-עשרה והשלוש-עשרה: מה בין ישיבות בעלי התוספות לבין בתי המדרש האחרים? האם אפשר לזהות הבדלים וחילוקים בין המוסדות הללו, ומה אפשר ללמוד מן החילוקים האלה באשר ללימוד התורה באשכנז, לא רק בשכבה העליונה של התכמים והתלמידים, האליטה, אלא גם בשכבות הנמוכות של הלומדים? כמה חוקרים כבר עסקו בשאלה זו, אך רק בדרך אגב, במחקרים שהוקדשו לנושאים רחבים יותר.¹ הניסיון להשיב על שאלה זו כרוך בקשיים. כפי שכבר העיר מוריץ גידמן לפני למעלה מ-100 שנה, בעלי התוספות בצרפת ובגרמניה כתבו פירושים וחיידושים, ספרי הלכה ופסקים וכיוצא באלה בשפע, אך לא כתבו כמעט מילה על דרך לימודם ולא כל שכן על תנאי הלימוד ועל מקומות הלימוד שלהם.² אפילו אפרים אלימלך אורבך, שתרם תרומה לדורות במחקרו על דרכי הלימוד של בעלי התוספות תוך זיהוי וניתוח של כל כתביהם שנודעו עד לזמנו ושיטותיהם, כמעט ולא עסק בענייני מקום הלימוד של בעלי התוספות, גודל המוסדות שלהם ותנאי התפתחותם או קיומם.³ הוא הסתמך בעניין זה על התיאור של ישיבת ר' יצחק בן שמואל (הר"י הזקן) מדנפירא כפי שנמצא בהקדמת הספר 'צדה לדרך' לר' מנחם אבן זרח, שנכתב בשנת 1370 בערך, בספרד, אם כי למחברו היו קשרים משפחתיים לצפון צרפת.⁴

- 1 ראו למשל: י"מ תא-שמע, 'מצוות תלמוד תורה כבעיה דתית וחברתית בספר חסידים', הג"ל, הלכה, מנגה ומציאות באשכנז 1100-1350, 'ירושלים תשנ"ו', עמ' 112-129; H. Soloveitchik, 'Three Themes in the Sefer Hasidim', *AJS Review*, 1 (1976), pp. 311-357; ש' שוורצפוקס, 'יהודי צרפת בימי הביניים, תל-אביב תשס"א.
- 2 מ' גידמן, 'התורה והחיים, א, ורשה תרנ"ז', עמ' 34-35. ראו גם: י' תא-שמע, 'הספרות הפרשנית לתלמוד, ב, ירושלים תש"ס', עמ' 95-96.
- 3 א"א אורבך, בעלי התוספות: תולדותיהם, חיבוריהם, שיטתם, תל-אביב תש"ם. למשל אין למצוא שם במפתח את המונחים 'ישיבה' או 'ישיבת'. 'בתי מדרש' כמסגרת לימודית נזכר במקום אחד בלבד (א, עמ' 22-24), ו'מלמדי תינוקות' - בשלושה מקומות (שם, עמ' 122-123, 214, 233-235).
- 4 אורבך (שם), א, עמ' 251-252 (וראו גם במהדורה הראשונה של ספרו, 'ירושלים תשס"ו', עמ' 210). וכן הביא אורבך מהקדמת ד' שלמה בן חיאל לזריא (המהד"ש"ל) ל"ים של שלמה' על שמונים

על פי התיאור הזה קבוצה של שישים רבנים ישבו בו זמנית לפני רבם הר"י, וכל אחד היה אחראי למסכת אחרת של התלמוד. הרושם המתקבל הוא שבדרך זו נוצרה או התפתחה קריאתם המדויקת של בעלי התוספות בסוגיות התלמוד וגישתם הדיאלקטית. רושם זה תואם את מבנה ואת רמתה של יצירת בעלי התוספות, אך אין הוא תואם את המציאות ההיסטורית, כפי שכבר רמז מורי יעקב כ"ץ במאמר הביקורת שכתב על ספרו של אורבך עם צאתו לאור במהדורתו הראשונה.⁵ אף שמספרות התוספות עצמה ניכר שהיו חכמים רבים שעסקו במפעל זה, מכיוון שיצירתם מורכבת וענפה מאוד, טען כ"ץ שיש בכך מעין אחיזת עיניים. המורים החשובים ותלמידיהם שכלל דור העבירו את המסקנות והחומר שלהם לדור הבא. החומר של בעלי התוספות, בפרט מחמת הפלפול וההרחבה השכלית שעמדו ביסודו, נראה אחרי כמה דורות כמפעל של אנשים רבים, אך לאמתו של דבר הוא נוצר על ידי קבוצה לא גדולה. בכל אופן אי אפשר לקבוע על סמך האמור בהקדמת 'צדה לדרך' שלפני הר"י ישבו שישים תלמידים בו זמנית.⁶

הרדות למחקריו של מרדכי ברויאר למדנו ששיבותיהם של בעלי התוספות אכן היו מוסדות קטנים באופן יחסי.⁷ הלימוד התרכז בביתו של הרב, סביב שולחנו. ברור שלא

התלמידים שיסבו לפני רבנו תם בפרק אחד (שם, עמ' 114, וראו להלן, הערה 6), אך העיר שקיימות עדויות מפורשות רק על עשרים ושמונה תלמידים של רבנו תם.

5 י' כ"ץ, 'על בעלי התוספות לאפרים א' אורבך', קריית ספר, לא (תשט"ז), עמ' 15-16.

6 המספר המוגזם שבספר 'צדה לדרך' עבר כנראה למהרש"ל בהקדמתו לספר 'ים של שלמה' (ולבבא קמא וחולין), שם נאמר שהיו שמונים תלמידים שיסבו בבת אחת לפני רבנו תם. כפי שהעיר ברויאר, מעניין שנתשובתו של מהרש"ל על שלשלת הרבנים בתקופה הקדומה באשכנז (ס' כט, על פי רשימה שיצאה כנראה מבית מדרשו של הרא"ש; ראו: י"נ אפשטיין, 'ליקוטים', הקדם, א [תרס"ז-תרס"ח], עמ' 129-130), אין אנו מוצאים יותר מתשעה חכמים המוזכרים כתלמידי רבנו תם. ראו: מ' ברויאר, 'לחקר הסימפולוגיה של ישיבות המערב בימי הביניים', ע' אטקס ו' שלמון (עורכים), פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה: מוקדשים לפרופסור יעקב כ"ץ במלאת לו שבעים וחמש שנה, ירושלים תש"ם, עמ' 48, הערה 20. אף אם כיום נוכל לזהות תלמידים רבים יותר שלמדו בבית מדרשו של רבנו תם (ראו לעיל, הערה 4), קשה מאוד לזהות אפילו עשרה תלמידים שהיו שם בבת אחת. שוורצפוקס עדיין נוטה לקבל את תיאורו של בעל 'צדה לדרך' כמציאות, ראו: שוורצפוקס (לעיל, הערה 1), עמ' 131-133, 180-181. לדעתי מספרי התלמידים של בעלי התוספות עלו במידה משמעותית עד לימיו של ר' יצחק בן שמואל (הר"י), כלומר עד הדור השלישי של בעלי התוספות, ובה שונה הר"י מרבנו תם חזמה יותר למציאות שסביב הקמת אוניברסיטת פריז. תא-שמע, שאף הוא הדגיש את ההקבלות בין בתי המדרש של בעלי התוספות להקמת האוניברסיטה בפריז, הבחין בין רבנו תם לר"י לא לפי מספר תלמידיהם אלא על פי דרכם בלימוד התלמוד וסגנון ההוראה והכתיבה של הר"י ותלמידיו. ראו: תא-שמע (לעיל, הערה 2), ב, עמ' 98-104.

7 יש לציין במיוחד את מאמרו של ברויאר (שם), עמ' 45-55, שהיה בזמנו פריצת דרך בכל הנושא. ראו גם: ה'גל', אוהלי תורה: הישיבה הבנייתית ותולדותיה, ירושלים תשס"ד, עמ' 177, 285-291, 337.

בין ישיבת בעלי התוספות לבתי מדרשות אחרים

היו באשכנז מבנים מיוחדים שנועדו לשמש משכן לישיבות, ושהכילו עשרות תלמידים או סגל של כמה חכמים שלימדו ביחד.⁸ אמנם לפעמים גרו חלק מן התלמידים מחוץ לביתו של הרב, כפי שהראיתי על פי כמה מקורות, כולל קטעים מספרות התוספות שיש בהם הכתנה בין התלמידים הגרים בביתו של הרב לבין אלו הבאים לשם מדי יום.⁹ מכל מקום אפשר לשער שבדרך כלל ישבו לפני גדולי בעלי התוספות בין עשרה לעשרים תלמידים בבת אחת ולכל היותר עשרים וחמישה. אך יש להדגיש שאפילו מסגרת גדולה יחסית, כגון קבוצת התלמידים ששהתה בביתו הגדול של ר' מאיר (המהר"ם) בן ברוך מרוטנבורג, שהיו בו עשרים וארבעה חדרים, מכונה תמיד בית מדרש (ולא ישיבה), לא רק כפי המהר"ם עצמו אלא גם כפי אחרים (הוא בי מדרשא של מורי הר' מאיר שיחידה).¹⁰ וכן כתב המהר"ם בסיום איגרת לאחד מרבותיו: 'ושלום לביתו ושלום לכל התבורה', היינו לחבורת הלומדים אצל הרב בביתו.¹¹ אם כן אין לדבר על הישיבות של בעלי התוספות אלא רק על בתי המדרש שלהם.¹²

8 רעתו של גורמן גולב שאכן היו מבנים לישיבות בצפון צרפת, נדחתה במחקר. ראו: א' קנרפוגל, החינוך והחברה היהודית באירופה הצפונית בימי הביניים, תל-אביב תשס"ג, עמ' 84-85.

9 ראו: שם, עמ' 110-116.

10 תשובות מהר"ם מרוטנבורג, ירושלים תשכ"ח (ברלין תרנ"א), ריש ס' קכו, עמ' 204. ועיינו: 'זכשקבע [מהר"ם] בית מדרשו במנצא והשיט לי [ר' יצחק בן אליהו] שריטו' (שו"ת מהר"ח [ר' חיים] אור זרוע, מהדורת מ' אביטן, ירושלים תשס"ב, ס' קסד, דף קנה ע"א). ראו: אורבך (לעיל, הערה 3), ב, עמ' 543-544.

11 תשובות מהר"ם (שם), סוף ס' קכג, עמ' 204. עיינו: בריואר (לעיל, הערה 7), עמ' 17, 33.

12 יש לציין בהקשר זה שבפירושו של רש"י את הביטוי 'ושבי מדרשות [...] וחברים במדרשים צעירים ושישים' ובלתי פורמלי. ראו למשל: רש"י לברכות כח ע"א, ד"ה 'מאן דאמר הלכה בי מדרשא'; לכתובות קו ע"א, ד"ה 'דכי מפסרי'; לגטין סו ע"א, ד"ה 'קב ונקי'; לשבועות מ ע"א, ד"ה 'מישהא הוי שהי ושתיק ליה'. לפי הגדרתו הפרשנית של רש"י, בית המדרש הוא המקום שבו החכם מלמד (ראו: רש"י לכתובות כח ע"א, ד"ה 'בבי רב'; לקדושין מז ע"ב, ד"ה 'אשכחתיהו לרבנן בבי רב'), והוא יכול להיות בביתו או בבית הכנסת שבמקום מגוריו או בכל מקום אחר. בתי המדרש היו קשורים לחכם מסוים, ולא לעיר או לעיירה מסוימת. החכם שעמד בראש בית המדרש לא היה צריך להיות גדול בתורה דווקא אלא תלמיד חכם שתלמידים רצו לשמוע את ידיעותיו, דעותיו והוראותיו. ראו למשל: רש"י לתיגנה ה ע"ב, ד"ה 'היה רגיל'; ליבמות עז ע"א, ד"ה 'אם קודם מעשה'. במועד קטן כב ע"ב, ד"ה 'כשמת חכם בית מדרשו בטל', מפרש רש"י שחכם כזה הוא מי ש'מונה על העיר, שמבקשים ממנו הוראה', ובית מדרשו שבטל (שם), פירושו 'אותן שרגילין ללמוד תורה מפיו'. שתי תכונות אלו – מתן תשובות על שאלות שנשאלו ועל מעשים שאירעו והוראת תורה בנאמנות וברצינות לתלמידים – מופיעות אצל רש"י שוב ושוב בפירושו למקרא ולתלמוד. ראו למשל: רש"י לבמדבר ט, ו; כו, ב; לשמואל א יז, ג; לשבת יז ע"א, ד"ה 'שמע השומע'; שם קטז עב, ד"ה 'במקום בית המדרש'; לטוכה לד ע"א, ד"ה 'עשר נסיעות ערבה וגיוסן המים הלכה למשה מסיני'; לביצה כח ע"א, ד"ה 'צריכין'; לכתובות פב ע"א, ד"ה 'שני מעשים הו'; לטוה כ ע"א, ד"ה 'והדר אתא'; ליבמות כא ע"ב, ד"ה 'זאמינא'; לגטין כג ע"א, ד"ה 'לקבל

עצם קיומם של בתי מדרש קטנים אלה מסתבר לאור הידוע לנו על קהילות היהודים בצרפת (ובגרמניה) במאה השתיים-עשרה והשלוש-עשרה. הקהילות היו קטנות למדי, הן בגודל האוכלוסייה והן בשטח, ובדרך כלל לא היו בהן בניינים או מוסדות גדולים שיכלו להכיל קהל גדול. יש לציין שלפי תקנות הקהילות שהגיעו לידינו, חייבות היו הקהילות באשכנז לבנות או להקדיש מבנה לבית כנסת ולהקים מוסד של בית דין, אך אין בתקנות אלו כל זכר לחיוב לבנות או לייסד בית מדרש.¹³ אפילו בקהילה גדולה יחסית, למשל בקהילת פריז בתחילת המאה השלוש-עשרה, שפעלו בה ארבעה מבעלי התוספות באזור אחד, היו כנראה לכל אחד מהם לא יותר מעשרה תלמידים. מבחינה זו יש דמיון בין בעלי התוספות למגיסטרים שלימדו או באותה עיר במסגרת האוניברסיטה של פריז, שהייתה באותה עת בתבלי לידתה. אך שלא כתלמידי האוניברסיטה, שיכלו ללמוד אצל כמה מורים במקביל, תלמידי בתי המדרש השונים לא למדו כולם יחד, אף שברור שהתלמידים נדדו מרב לרב. כל רב היה אחראי לבית מדרשו, ובכל בית מדרש היה מורה אחד בלבד.¹⁴ בספרות בעלי התוספות מהמאה השתיים-עשרה והשלוש-עשרה נזכרים פחות מ-200 שמות של חכמים או תלמידים. גם אם נניח שהיו תלמידים נוספים שלא נזכרו בשמותיהם, המספר הסופי קטן מן הצפוי בהתחשב בעובדה שמדובר בתקופה של יותר מ-150 שנה. נתון זה מלמד שבתי המדרש של בעלי התוספות היו מוגבלים ולא היו פתוחים לכול.¹⁵ כמוכן לא כל מי שישב לפני בעל תוספות מסוים היה בהכרח ברמתם של בעלי התוספות. אך סביר להניח שאם לפני כל רב ישבו בין עשרה לעשרים תלמידים, רובם ככולם יכלו להבין את דבריו ואף לדון בהם ולהוסיף עליהם.¹⁶ חיווק להשערה זו יש בכך שתלמידים חשובים הגיעו בהתמדה לבתי המדרש של בעלי התוספות וכן נדדו

גם מיד בעליה; לקידושין נב ע"ב, ד"ה 'חקה ונכנסה מהו'; לבבא מציעא נט ע"ב, ד"ה 'כל טהרות'; שם פה ע"א, ד"ה 'דחו להלל דעדיף מינייהו'; שם קד ע"א, ד"ה 'ברם כן היתה שאלה'; לעבודה וזה מב ע"ב, ד"ה 'מגנס וומרין'. על רצינות הלימוד בבית המדרש ראו: רש"י לשבועות לד ע"ב, ד"ה 'אמנונא את'; למנחות פב ע"ב, ד"ה 'צתריצא'. השו"ת 'פרנקל, דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים תשמ"ט, עמ' 16-32.

13 קנרפוגל (לעיל, הערה 8), עמ' 24-25, 73-83. השו"ת: שורצפוקס (לעיל, הערה 1), עמ' 128, 139-138, 151.

14 אורבך (לעיל, הערה 3), א, עמ' 274, 318-322, 347-348; ברזיאר (לעיל, הערה 6), עמ' 48; S. Ferruolo, *The Origins of the University*, Stanford 1985, pp. 277-280, 310-311; תא-שמע (לעיל, הערה 2), א, עמ' 89-92; ב, עמ' 94-100; קנרפוגל (שם), עמ' 118-127; שורצפוקס (לעיל, הערה 1), עמ' 127, 182. על נודדי התלמידים ראו גם להלן, הערה 17.

15 על הכישרים הנחוצים ללימודים על פי משנתם של חסידים אשכנזי ראו: ח"ה בן-ששון, 'חסידים אשכנזי על חלוקת קנינים וחסידיים ונכסים רחוקים בין בני אדם', ציון, לה (תשל"ל), עמ' 61-79; קנרפוגל (שם), עמ' 159-181; תא-שמע (לעיל, הערה 1).

16 ברזיאר (לעיל, הערה 7), עמ' 13-14. לדבריו בתי המדרש של בעלי התוספות היו 'ישיבת חכמים', שישבו בהם רבנים 'צבוארים יודעי ספר'.

בין בתי מדרשם, גם בצרפת וגם בגרמניה.¹⁷ לא מכבר למדנו שלבית מדרשו של רבנו תם בצפון צרפת הגיעו תלמידים אפילו ממרכז גרמניה וממזרחו, ואחרי תקופת לימודיהם שבו למקומם.¹⁸ תלמידים אלו רצו להגיע לבתי המדרש החשובים ביותר, אלו של בעלי התוספות, ומצאו את מבוקשם לפעמים בקהילות קטנות למדי.¹⁹

מבחינת מסגרת הלימוד של התלמידים המתקדמים היה הבדל בין צפון צרפת לבין גרמניה. כפי שכבר הראיתי במקום אחר, עיקר פעילותם של גדולי גרמניה מסוף המאה השתים-עשרה עד אמצע המאה השלוש-עשרה הייתה בבתי דין מקומיים, שבהם שימשו כדיינים קבועים, הם פעלו פחות במסגרת בתי מדרשות ועסקו פחות בהוראה במסגרת זו; הם הודחו כדיינים יותר מאשר כראשי ישיבה.²⁰ חכמי גרמניה התכתבו והתייעצו זה עם זה בתור דיינים, וכן כתבו ספרים גדולים וחשובים – מהם שהגיעו לידינו ומהם שאבדו – בתחומי הדיינות והפסיקה וכדייני ממונות, אם כי כמה מחכמי גרמניה כתבו גם תוספות.²¹ היו להם תלמידים, לכל הפחות לרובם, אך נראה שההוראה הייתה קשורה בעיקרו של דבר לבתי הדין ולתהליכי הדיון בהם. אין כאן המקום לחזור על מגוון הראיות שהבאתי לקביעה זו, ואסתפק בציטוט אחת מתשובות ר' אליעזר בן יואל הלוי (הראב"ה) הנוגעת ישירות לענייני; התשובה עוסקת במעשה ירושה שכבר הייתה התכתבות בענייניו בין הראב"ה לר' ברוך בן שמואל ממגנצא: 'וה"ר ברוך [בן שמואל] אז היה מסייע ליתומים קרוביו [...] ונתיישב אז עמי בבית הספר ודנתי לפניו ולפני שאר רבותי [במגנצא], רבינו יהודה [בן קלונימוס] ומורי הרב משה [בן מרדכי] [...]

17 מ' ברואר, 'נודחי תלמידים וחכמים – אקדמות לפרק מתולדות הישיבות', ר' בונפיל ואחרים (עורכים), תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 455-468; קנרפוגל (לעיל, הערה 8), עמ' 74-76. בפירושו לשיד השירים ה, טו, כתב רש"י: 'לעולם כשם שהענינים מאירים לאדם כיונים הנודדים משוכך לשוכך לבקש אוכלם, כך הם הולכים ממדרשו של חכם פלוני לבית המדרש של חכם פלוני לבקש טעמי תורה' (ובתי המדרשות הם אפיקי המים הנזכרים בהמשך הפסוק, שמהם יצאים מים של תורה). על נדחיי תלמידים ראו גם: 'מהלך ג' חודשים היה מביתו לבית המדרש ונוסע מביתו אחר הפסח ולמד יום אחד וחזרו לביתו לשמח את אשתו בתג הסיכות' (רש"י לתגיגה ה ע"ב, ד"ה 'היה רגיל'); ועיינו: רש"י לברכות סד ע"א, ד"ה 'אין להם מנחה'.

18 ר' ריינר, 'דיבני תם: רבותיו (הצרפתים) ותלמידיו בני אשכנז', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ז, עמ' 79-98, 125-139.

19 ברואר טובר שאמנם היו חזונים ועוזרים לתלמידים מוכשרים פחות שלמדו לפני ראשי הישיבה החשובים. ראו: ברואר (לעיל, הערה 6), עמ' 53-54.

20 E. Kanarfogel, 'Religious Leadership in the Tosafist Period: Between the Academy and the Rabbinic Court', J. Wertheimer (ed.), *Jewish Leadership through the Ages*, New York 2004, pp. 245-305

21 שם, במיוחד עמ' 300-303. הדיאלקטיקה של חכמי גרמניה הייתה בדרך כלל מתונה מזו של בעלי התוספות בצרפת.

ודע כי הודה או ד' ברוך לדבריי להסכים עמי [...] וגם עתה מחדש דננו כן בקולוניה [...] ובסוף דיבמות מצאתי כדבריי בשם ר' יצחק מדנפירא.²² ההקשר של תשובה ארוכה זו הוא ההקשר של בית הדין והדיונים שנערכו בו, ובית הספר, היינו בית המדרש, נזכר רק בעקיפין.

לדעתי, על רקע זה יש להסביר את הביטויים 'ר' פלוני וישיבתו' או 'ר' פלוני ובני ישיבתו', הנמצאים בתקופה זו רק אצל חכמי גרמניה. בספרות התלמודית הביטוי 'ישיבת רבו' מציין את כוחו של הרב לפסוק או לייסד הלכות (כגון 'החולק על ישיבת רבו'), ואין הוא קשור להוראת הרב בבית מדרשו או לקבוצה של תלמידים.²³ כפי חכמי גרמניה במאה השלוש-עשרה הפך הביטוי דו-משמעי – הוא רמז לעובדה שהיו לרב תלמידים, אך המשך להגדיר את עיקר פעילותו הלמדנית של הרב בהקשר של בית הדין ופסקי ההלכה. כך נמצא ביטוי זה אצל הראב"ה ואצל תלמידו ר' יצחק בעל 'אור זרוע' וכן אצל רבו וחברו של ר' יצחק, ר' יונתן בן יצחק מווריצבורג.²⁴ השימוש

22 תשובות ראב"ה, מהרורת ר' רבליצק, בני ברק תשמ"ט, ס' תתקכה, עמ' נד-נו.
 23 וכן הוא בתשובותיו של רש"י: 'על אודות הטלה שנשחט כראוי ולא בדקו [...] ובא מעשה לפני ר' מאיר ואסר. ואינו חולק על ישיבתו אך תורה היא וללמוד אני צריך כי הוריתי להיתר' (תשובות רש"י, מהדורת "א לפנבנין, ניו יורק תש"ג, ס' 5, עמ' 58); 'דבר היתר [...] ולא יחיד אני בדבר כי מצאתי כן בתשובת הגאונים [...] ואני איני כחולק על ישיבתו של רבי כי נהגין איסור בהן עד שאזכה לחזור ולדון לפניו יודה לדברי כאשר דנתי לפניו' (שם, ס' קג, עמ' 132). השו"ת שם, ס' מג, עמ' 37 ('אני שמעתי מבית מדרשו של רבנא יעקב'), ועיינו: רש"י לפנהודין קי ע"א, ד"ה 'חולק על רבו', שפירש 'חולק על ישיבת רבו', ובתשובות רש"י (שם), ס' קג, עמ' 132 ('אני כחולק וכו' ולבסוף דנתי לפניו והודה לדברי'). רברים דומים נמצאים גם בתשובה מרבנו גרשום ובקטע מראב"ן. ראו: בריואר (לעיל, הערה 6), עמ' 49 (ושם הפניה למחקרו של מ' פרנק, קהילות אשכנז ובתי דיניהן: מהמאה ה"ב עד סוף המאה ה"ט, תל-אביב תרצ"ח), וכן ראו: בריואר (לעיל, הערה 7), עמ' 7-9. לדברי בריואר 'ההוראה הראשונית של ישיבה הייתה בית דין ולא בית תלמוד, אלא שתלמידים בכירים השתתפו בישיבות בית הדין והיה זה חלק מלימודם ומהכשרתם, והוא הביא מפירושו של הרשב"ם לבבא בתרא קכ ע"א, ש'בישיבה' פירושו 'בין לדין בין לשאר ישיבות של תורה'. השו"ת אמנם את דברי ר' אפרים מבין על 'בני הישיבה' בגרמניה בתקופה שלפני מסע הצלב הראשון שהובאו (מכ"י בודפשט, קויפמן, האקדמיה למדעים 399) אצל: א"א אורבך, ספר ערוגת הבשם כחלל פירושים לפיוטים: חברו רבינו אברהם ב"ר עזריאל זצ"ל, ד, ירושלים תשכ"ג, עמ' 69.

24 למשל הראב"ה כתב לרבו ר' אליעזר בן שמואל ממץ: 'ודיעני מורי אם גבי חרם הקהל לו יעשה כן אע"פ שגודו אם תורה [...] ואדוני מורי ורבי יצוה עלי כהדין מטו על עבדו. ושלום לתורתו וישיבתו כנפש אבי' העוז"ל (ספר ראב"ה, א, מהדורת א' אפסוביצר, ירושלים תשכ"ה, הלכות עידובין, ס' שצב, עמ' 448-449). ראו גם: שם, עמ' 360 (כן דנתי לפני אבי מורי ולפני כל ישיבה כשמלתי אני את בני וברכתי גם שהחינו). וכן: ע"כ רבותי אל תתשלש בדבר והוציאה ממנו בכל ענין שתוכלו כי בודאי תדעו שפירצה ואת תתפשט בכל המקומות ויעקרו לדרב ושמואל ואני כבר מחיתי בג' מקומות שלא יעשו כן [...] וע"כ רבותי ראו הגולד ועשו סג' לתורה. ועליכם מורינו ה"ר ארזן וישיבתו ועל הר' חוקאל החיים והשלום. יצחק ב"ר משה בן הרב ר' יצחק' (ספר אור זרוע,

בביטויים אלו וכיצא בהם הגיע לשיאו בתשובות ר' חיים בן יצחק בעל 'אור זרוע', שפעל בסוף המאה השלוש-עשרה. מתשובותיו ברור שהתכוון להכמיס שישבו כדתיים ופוסקים, ושהיו גם ראשי בית מדרש.²⁵ בצפון צרפת לא השתמשו כלל בביטויים כאלו;

א, שאלות ותשובות, ו'סומיר תרכ"ב, ס' תשם, דף קג ע"ד; 'השיב ר' [יצחק בן משה], לא לחלוק על ישיבת רבותי אני בא כי איני כדאי מפיכם אני חי ומימיכם אני שותה. אך באתי לדון בדבר הלכה בשעת מעשה לפני רבותי הנקובים בשם ה'הקן מורי ה"ר יהודה בן שאלתיאל על דבר המעשה שבא לידי רבותי [...] והגני דן לפני רבותי כמשפט התלמיד ה'הן בקרקע לפני רבותי [...] כי ללמוד תורה מפיכם אני בא' (שם, ס' תשמו, דף קו ע"א); 'זו תשובת מורי' יונתן לאיש המשביר בר עמקיו נשקו בר וכו' [...] הלא רבינו תם פסק שאין דין מצדנת בבתים הלא הם כתובים בספר הישר דבריו. גם על ידי היה מעשה ושאלתי את מורי הרב ר' יצחק מבה"ם [כ"י הלכין] חן כדברי ר"ת. אבל לפי שרבותינו דנים משום דינא דבר מצרא וכו' [...] ושובות וכל ברכה אבות ישגו מערבות לראש מורי הרב ר' שמחה ושלום לו ולתורתו ולישיבתו כחשק, יונתן ב"ר יצחק' (שם, א, פסקי בבא מציעא, ס' שנט, דף מט ע"ד-ג ע"א).

25 ר' חיים בן יצחק בעל 'אור זרוע' גר ברנסבורג, והיה גם במגנצא, בנוישטט ובקולוניה. ראו: 'ביד מורי הרב ר' אליעזר [מטוך] המנוזר בנוז התורה [...] ואודות העוף כך כתב רבינו אבא מורי בשם רבינו אבי העזרי ושלום למורי ולתורתו ולישיבתו כחפץ משרתו העלוב חיים בן רבינו יצחק' (שו"ת מהר"ח אור זרוע [לעיל, הערה 10], ס' ח, דף ט ע"ב, דף יב ע"א-ע"ב; על היחסים בין ר' חיים לבין ר' אליעזר ועל ההקשר של תשובה זו ראו: אורבך [לעיל, הערה 3], ב, עמ' 581-585. על אשכנזיותו של ר' אליעזר מטוך ראו: תא-שמע [לעיל, הערה 2], ב, עמ' 101, 119-120; ועיינו גם: שו"ת מהר"ח אור זרוע [שם], ס' יד, דף כ ע"א-ע"ב; והשוו: אורבך [שם], א, עמ' 436, 441; ראו עוד: 'אכן שמתתי בראיתי [...] חידד נפשי מורי ה"ר שמואל בן מורי הרב יעקב [...] כי כל דבריך נכונים למבינים [...] ושלום למורי ותורתו ולישיבתו אהבו העלוב חיים אליעזר בן יצחק' (שו"ת מהר"ח אור זרוע [שם], ס' לו, דף לה ע"א, דף לו ע"ד); 'ומורי ההוד יותר מעמדך בך אשענה ועלי סמיכא ובחסדו יצו מורי להשיבני מעבר הלו כי שיתין הרבה שלא להטריח. ובתו דמוברין ולא משתכחין דבריו לי לששון ולמשיב נפש. ושלום ביתו ותורתו וישיבתו יגדל כחשקו שמואל בן רבינו ברוך הכ"מ [ר' שמואל באמבערג, בן זמנו של ר' יצחק בעל 'אור זרוע'] (שם, ס' ס, דף נג ע"ב); 'מלחמות דעתי וחלתי ואירא מחסרון גמרא וסברא ואיך אפתח פי לפני רבותי אלופי התורה מורי ה"ר יונתן ובני ישיבתו [...] כך נ"ל לפי עניות דעתי הפחותה והחסרה אנכי הצעיר והנבזה חיים אליעזר בן רבי' יצחק' (שם, ס' צ, דף פא-פב); 'זה אשר השיב לי ה' יצחק בן מרדכי [...] ושאל לי מרא ושלום אדוני ותורתו וישיבתו וכל הנלוים עליו יגדל נצח כעתר ענברך נרצעך תלמיד תלמידך יצחק ב"ר מרדכי [...] לכן נראה לי כלל וכלל אין כופין להוציא. ושלום למורי ולתורתו ולישיבתו כחשק חיים בן הרב ר' יצחק' (שם, ס' קס, דף קמח-קנ); 'ששאלת על ראובן שדר בעדי ימים ושנים ובני עירו מרדו במלך ורואלף כי רצה להחליט עליהם מס ולא הורגלו יותר עליהם עד שכפאם שהוצרכו לעשות כל רצונו [...] ורשאי ראובן לעכב את המשכון וכל מה שיש לו משל שמעון עד שיפרע לו כל חיוקו וכו'. אפרים בן ה"ר אברהם. במקומי קמתי ולעומתך השתחיתתי הכרתי והפליתי מורי ה"ר אפרים שיחיה מקוצר דעתי לא הבנתי במה וזה ראובן בזה החוב כי הרי"י פסק במעמד שלשתן בגימס לא מהגו וכו' [...] ומידו אם תפס כדי הפסדו יתפס ראובן לא מפקינן מיניה שכן כתב אבא מארי בשם ספר המקצועות למאן דלא בעי למיזן דינא דגרמי אי גרם ליה חסרונא ותפס מיניה בכדי מפיסדי לא מפקינן מיניה עכ"ל. ושלום למורי ולתורתו ולישיבתו כחשק חיים בן הרב ר' יצחק' (שם, ס' רכט, דף רטו-רית); 'אני צעיר ואלופי הרל ונבזה אישים וחזל ואין מענה לפני גדול כח ולפני שושן איך יענה החזח אמנם ידעתי

גדולי החכמים הודדו שם בעיקר כראשי בתי מדרש ופוזת מכן כדיינים. המוסד החשוב ביותר בגרמניה ללימוד וכן להכשרת דיינים ולפסקי הלכה היה בית הדין. בתי המדרש לתלמידים ברמות הגבוהות פעלו בגרמניה סביב בתי הדין או הדיינים החשובים ביותר.²⁶ לעומת זאת בצפון צרפת דובר בתקופת בעלי התוספות, החל מימי של רבנו תם, על הזכות של הרב ושל התלמיד הראוי לקבוע או להתחוק בית מדרש, שכן שם כאמור הדגש היה על הקמת בתי מדרש ללימוד (ולתורה).²⁷ האחים ר' משה ור' שמואל בן שניאור, ראשי בית המדרש של בעלי התוספות באיזורא (Evreux), שהיו עוד

כי כח מורי הרב ר' מרדכי לחדד תלמידו כי יש לאל ידו להציא מתוך חשיכה אורה במשנה ובגמרא אשר בידו סודיה ומסכים להלכה כאשר כתב מורי הרב דמנפשיה שגראה לו כי היכי דלקידושין פסקינן [...] ומה שכתב מורי בשם המיימוני הפסילי אפילו עסקין באותו ענין [...] ואם שגיתי הבינני ולא יהו דברי למשא בעיני אדוני ואני איני אוסרה ואיני מתירה עד שאשמע דעת מורי ושלום לתורתו ולישיבתו ולדורשי תורתו כחשק תלמידו ומשרתו. חיים בן הרב ר' יצחק' (שם, ס' רל, דף ריש-רכ); 'אשר שאלת אודות האשה לא פידשת דבריך [...] ושלום למורי הרב ולתורתו ולישיבתו כחשק תלמידו חיים בן הרב ר' יצחק' (שם, ס' רלד, דף רכז); 'ששאלת על אודות ראובן ששידך בנו לבת שמעון ונתן ערבון ביד שלישי בקניין גמור מעכשיו בב"ד חשוב שאם בנו לא יקדש לזמן פלוני שיתן שלישי הערבון לשמעון והגה מת ראובן קודם הזמן ובנו היתום לא אבה לקדש ונ"ל מטיבותיה דמר לא זכה שמעון בערבון חדא דאסמכתא לא קניא אפילו בב"ד חשוב אלא כולא אגיס ואין אונס גדול ממיטה וכו' [...] ושמה גם דעת הר"י כן ואפילו אם היורשים רוצים להחזיר מהמעוט צ"ע אם צריך לקבלם כי שמא דוקא לאכידם נדר להחזיר ולא להם. ושלום למורי הרב ולתורתו ולישיבתו כ"ד חייב בן הרב ר' יצחק' (שם, ס' רמב, דף רל-רלא); 'ראובן טוען על הקהל לקחתם לי משכן עבדו המס שלא כדן [...] והשבתי קטונתי מנו ומדעת נבער לכן לבי יסער לדבר לפני יושבי שער, מורי הרב ר' יונתן ובני ישיבתו. אכן מדבר המלך ודתו אדון לפניו בקרקע כי נ"ל אני עבדו אם בשעת הנישואין' (שם, ס' רנו, דף רמז-רמו). על מצבם ורמתם של התלמידים שהגיעו ללמוד תורה עם רבותיהם כזמנו של ר' חיים בן יצחק בעל 'אור זרוע' ראו גם: שם, ס' קסא, קסג, דף קנ-קנד, השו"ת: תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, מהדורת א' קופפר, ירושלים תשל"ג, הקדמת העורך, עמ' יח-יט.

26 השו"ת: R. Brody, *The Geonim of Babylonia and the Shaping of Medieval Jewish Culture*, New Haven 1998, pp. 54–58

27 ראו: E. Kanarfogel, 'Rabbinic Authority and the Right to Open an Academy in Medieval Ashkenaz', *Michael*, 12 (1989), pp. 223–250. ראו גם: 'ועל רבינו שמשון בן הרב יוסף שמעתי כשסיימו הציבור שמונה עשרה החזן ממתין להתחיל ברוך אתה היה גוער בו ואמר לו אינך רשאי להמתין לאחד או לשנים ולא לשלשה כיון שסיימו כל הציבור ולהטריח עליהם. גם הורני רבינו נתנאל בן אברהם שהיה שליח ציבור בעיר נימי"ש/בידידי. ורבינו שמשון היה אז בעיר תופש ישיבה וגוער בו בשהיה ממתין אפילו לשלשה טובים שבכל הקהל שעדיין לא סיימו ומצוה להתפלל ולא יטריח שאר הציבור להמתין להם' (כ"ל אוקספורד, בודליאנה, Mich. 365 [ניבאואר 1208], דף 340 -) כ"ל אוקספורד, בודליאנה, Opp. 647 (ניבאואר 2274). דף 30-31א]. אפשר שמדובר כאן בר' שמשון מפליז, גיטו של רבנו תם, ששהה גם בבוריאס. ביטוי אחד כזה אכן נמצא בגרמניה (או בבוהמיה), מיד אחרי מסע הצלב הראשון, בקשר למנתם בן מכיר. ראו: א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים: קורותיהם, דרכם בהגות הציבור, יצירתם והתחנית, מראשית יישובם ועד לגזירות תתנ"ו (1096),³ ירושלים תשס"א, עמ' 362–366 (על פי

מתלמידיהם של ר' יצחק בן אברהם (הריצב"א) ואחיו ר' שמשון (הר"ש) משאנץ, כתבו באמצע המאה השלוש-עשרה: 'מיום שגלינו מארצנו וחרב בית מקדשינו ונשתבשו הארצות ונתמעטו הלבבות, אין לומר דין מורא רבך כמורא שמים. וכן הדינין שחייב התלמיד לרב נתבטלו. כי הספרים והחבורים והפירושים הם המורים לנו. והכל כפי פקחות השכל והסברא. ועל כן נהגו בעירם לקבוע התלמיד מדרש לעצמו'.²⁸ דברי האחים מאיוורא על רמת הידיעה וכוח הידיעה של התלמידים ועל יכולתם לחלוק על רבם בלימוד ובסברה קרובים לדבריו של ר' ישעיה די טראני (בתחילת המאה השלוש-עשרה) ואפילו לדבריו של הר"י (בסוף המאה השתים-עשרה), אך לדבריהם באשר לקביעת בית מדרש אין מקבילה בשום מקור קדום אחר.²⁹ הווי אומר שבאמצע המאה השלוש-עשרה חל מפנה בזכות התלמיד לקבוע או להחזיק בית מדרש לעצמו, לכל הפחות באזור איזורא. עד לזמנם של האחים כנראה נדרש תלמיד – של חכמים חשובים לכל הפחות – שרצה לפתוח בית מדרש, לקיים איזה הליך פורמלי, וזמנם לא קיימו הליך כזה.³⁰ אף שהאחים מאיוורא הסבירו והצדיקו את השינוי הזה באמרה חיובית, שתלמיד יכול להתקדם ולחלוק על רבו מכוח עיונו וסברתו ועל פי בקיאותו בספרים, ברור שכמעט מן הנמנע לאשר את כישרונותיו של התלמיד בכל מקרה ומקרה. יש הדים לשינוי דומה שחל בתקופה מאוחרת יותר בגרמניה. ר' מנחם ממירזבורק, שנפטר עוד לפני סוף המאה הארבע-עשרה,³¹ כתב בתשובה שההספקה [דמי כלכלה] שנותנת לבחורים אף על פי ששכר התלמוד אסור יש היתר בדבר מידי דהוי אגוזרי

- כ"י אוקספורד, בודליאנה Can. Or. 86 [גויבאואר 1103], דף 78). לעולם הספרדי ולתקופה שלאחרי המגפה השחורה באשכנז ראו גם: בריאר (לעיל, הערה 7), עמ' 22–24.
- 28 טובא בתוך: ר' אהרן הכהן מלונלי, ספר ארחות חיים, א, פירנצה תק"י, הלכות תלמוד תורה, סי' כא, דף כט ע"ב–ע"ג.
- 29 לדין במקורות אלו ראו: קנרפוגל (לעיל, הערה 27); וכן: E. Kanarfogel, 'Progress and Tradition in Medieval Ashkenaz', *Jewish History*, 14 (2000), pp. 287–292 (לעיל, הערה 3), א, עמ' 125, 478–479; י"מ תא-שמע, "הלכתא כבתרא" – בחינות היסטוריות של כלל משפטי, הג'ל (לעיל, הערה 1), עמ' 58–79. שלא כמו האחים מאיוורא, ר' ישעיה די טראני והר"י כלל לא הדגישו בדיוניהם את הצרות ושיבוש הארצות. לדעת תא-שמע נתבטל בתקופה זו לראשונה האיטור התלמודי על הוראת הלכה בפני רבו. ראו: תא-שמע (לעיל, הערה 2), א, עמ' 75–76.
- 30 ראו: מ' בריאר, 'תולדות הישיבות כאספקלריה של תולדות ישראל', ר' פלדחי וע' אטקס (עורכים), חינוך ההיסטוריה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 183–187; קנרפוגל (לעיל, הערה 27).
- 31 ראו: ר' יזמר, ר' מנחם ממירזבורק ונימוקיו, סיני, עה–עט (תשל"ה–תשל"ו), עמ' עה–פח. לפי ר' יוסף משה בעל ספר 'לקט יוסף', מנחם היה תלמידו של ר' יצחק אופנהיים, בנו של ר' חיים בן יצחק בעל 'אדר זרוע'. ר' חיים נפטר בתחילת המאה הארבע-עשרה, ואם כן נראה שעיקר פעולתו של ר' מנחם הייתה באמצע המאה הארבע-עשרה, ואז כתב את ספרו 'מעיל צדק'. השו: תא-שמע (לעיל, הערה 2), ב, עמ' 128; י"י יובל, חכמים בדורם: המנהיגות הרוחנית של יהודי גרמניה בשלהי ימי הביניים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 253–255.

גזירות' (כלומר לפי הסוגיה בכתובות על דינים הרשאים לקבל שכר בטלה), ויש לחוש גם לביטול תורה אם אין מספקים את צורכי התלמידים. 'אמנם לקבל הספקה יותר מכדי צרכו כפי שרגילים עכשיו, קשה בעיני מאוד. והצעירים המתחילים לתפוס ישיבה הם גורמין דבר זה, שמרבים להספיק לבחורים כדי שילמדו עמם. ואם היה היכולת בידי, הייתי מבטל שכר יותר מכדי צרכו'.³² ידוע מכמה מקורות שעד אמצע המאה השלוש-עשרה כמעט לא קיבלו תלמידים באשכנז הספקה, ובאותה עת חלה ירידה במצב הכלכלי והפוליטי ועקב כך החמיר מצבם של הלומדים.³³ ר' מנחם הסביר שהירידה במספר התלמידים וברמתם גרמה לתלמידים, באופן פרדוקסלי משהו, למהר לפתוח בתי מדרש משלהם. ראשי בתי המדרש החדשים דאגו לתלמידיהם להספקה יותר מן המקובל, כדי לקנות את לבם ולהחזיקם בבתי המדרש שלהם. מדברי ר' מנחם נשמע שכבר קודם לזמנו פתחו תלמידים בתי מדרש רבים מדי, אלא שבימי הגיעו הדברים עד כדי משבר. הבעיה שבפתחת בתי מדרש על ידי תלמידים ללא מגבלות עולה גם ממחלוקת הסמיכה בין ר' יחנן בן מתתיהו טריווס לבין ר' ישעיה אסטרוק בן אבא מארי מסבויה (שסמך על דברי רבו, ר' מאיר הלוי מווינה). ר' ישעיה דרש לא רק לפסול את גטו של כל רב בצרפת שלא קיבל את רשותו לכהן כרב, אלא גם 'ששום רב לא יקום לתפוס ישיבה בצרפת' בלא רשותו. בסמיכה האשכנזית היה הרב נותן היתר לתלמידו להורות לפניו ולפתוח ישיבה. נראה שכוח הפלפול של התלמידים באשכנז – בעיני עצמם לכל הפחות – גרם להם לפתוח בתי מדרש משלהם גם ללא רשות. מה שתואר בידי האחים מאיזורא באמצע המאה השלוש-עשרה כנהליך חיובי הפך אפוא עד אמצע המאה הארבע-עשרה – בוודאי גם מחמת צוק העתים – לבעיה.³⁴ על רקע זה יש להבין את גישתו של ר' חיים בן יצחק בעל 'אור זרוע', שטרח לשבח את החבורות שישבו אצל הרבנים, הפוסקים והדיינים בימיו ולמדו במסגרת של ישיבות (גישה שהייתה קיימת במידה מסוימת כבר אצל אביו, ר' יצחק בעל 'אור זרוע', ואצל אחרים). ר' חיים מצא לנכון להדגיש שבימיו, בסוף המאה השלוש-עשרה, היו ישיבות או בתי מדרש מבוססים וחזקים דים, גם אם לא היו ידועים וחשובים כמו אלו שהיו קשורים למפעל התוספות

32 תשובתו של ר' מנחם ראו: ש' אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, א, בעריכת ש' גליק, נדפסו תשס"ב, עמ' 102; ועיינו: יובל (שם), עמ' 399, הערה 204.

33 על מיעוט ההספקה באשכנז ראו: קנרפוגל (לעיל, הערה 8), עמ' 59–83, 98–109. על הירידה במצב הלומדים וברמתם במחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה ראו: שם, עמ' 128–129. השו: אסף (שם), א, עמ' 213–214, 747–749.

34 ראו: יובל (לעיל, הערה 31), עמ' 322, 333–339. וכך הבינו גם שני משיבים ספרדים בפרשת הסמיכה האשכנזית, ריב"ש ומהר"ם חלאוה, עיינו: י" כ"ץ, 'סמיכה וסמכות רבנים בימי הביניים', הג"ל, הלכה וקבלה: מחקרים בתולדות דת ישראל על מדוריה וייקונה החברתית, ירושלים תשמ"ו, עמ' 201–212. לדברי יובל מקור סמכותו של הרב באשכנז, בתקופה שלאחר המגפה השחורה, היה ישיבתו ולא דווקא הקהל. ראו: יובל (שם), עמ' 359–361.

או לבתי הדין בגרמניה בדורות הקודמים. החל מאמצע המאה השלוש-עשרה נוצר צורך לזהות ולחזק את הישיבות שבגרמניה ובצרפת יותר מאשר בתקופות שלפני כן, מכיוון שתלמידים התחילו לא רק לפלפל בעצמם אלא גם לקבוע בתי מדרש ולמשוך אליהם תלמידים בצורות ובתכסיסים שונים שלא היו מקובלים על לב החכמים הוותיקים.

בתי המדרש של בעלי התוספות בצפון צרפת היו דומים אפוא בגודלם ובמבניהם לכל בית מדרש אחר בצרפת ובאשכנז, אך התייחדו בכך שבהם בלבד השתתפו ביצירת התוספות, וזאת במסגרת אקדמית לא פורמלית אך סגורה. בגרמניה עסקו פחות בתוספות ויותר בספרות ההלכתית (וכן עסקו בהתמדה בדיינות ובפסיקה), כפי שמשתקף מכתבי ר' אליעזר בן נתן (הראב"ן) וצאצאיו, ר' יואל הלוי והראב"ה, ומכתבי ר' אפרים מרגנסבורג, ר' שמחה משפירא, ר' ברוך ממגנצא, ר' יצחק בן משה מווינה, המהר"ם מרוטנבורג ועוד.³⁵

בתי מדרש בסגנונם של בעלי התוספות אך לא ברמתם

ממה שידוע לנו על יהדות אשכנז בימי הביניים ברור שהיו תלמידים ואף בתי מדרש ומוסדות אחרים ללימוד תורה שלא היו קשורים כלל למפעל התוספות בצרפת ובגרמניה או לגדולי הדיינים שבגרמניה. חכמי אשכנז תמכו בלימוד התורה לכל מי שהיה מסוגל לכך בכל רמה שהיא, והשקעתם של הורים יהודים בהשכלת ילדיהם הייתה מוכרת גם לנוצרים, כפי שעולה מדברים שכתב תלמיד של פטרוס אבלרד: 'לא כן היהודים. מתוך קנאה לה' ואהבת תורתו, הם שולחים את כל בניהם כדי שיבינו בתורת ה'. היהודי, גם העני שבעניים, אם יש לו עשרה בנים, ישלח אותם ללמוד! וכך משתמע גם מן השקס האשכנזי המקובל לציון התחלת הלימודים של כל ילד.³⁶ פעילותם של המלמדים כמעט בכל יישוב יהודי, המתועדת היטב בספרות הרבנית האשכנזית, הניבה פירות – צעירים לא מעטים רצו להמשיך בלימודיהם, למרות המצב הכלכלי הקשה באותם ימים, שבחודאי אילץ רבים לדאוג לפרנסתם ועל כן לא יכלו להמשיך בלימודיהם.³⁷ היכן חונכו הבחורים האלו והיכן למדו המבוגרים בכלל בארצות אשכנז? ברור שאפילו מקצתם לא יכלו ללמוד בבתי המדרש של בעלי התוספות ושל חכמים גדולים אחרים, הן בגלל תנאי המקום והשטח, הן בגלל הרמה והן בגלל המרחק.

35 השו: תא"ש מע (לעיל, הערה 1), עמ' 120-121; הנ"ל (לעיל, הערה 2), ב, עמ' 116-120; קנרפוגל (לעיל, הערה 20).

36 ראו למשל: קנרפוגל (לעיל, הערה 8), עמ' 10-11, 196-197; וראו גם: שוורצפוקס (לעיל, הערה 1), עמ' 128.

37 ראו: קנרפוגל (שם), עמ' 17-42. על השפעת המצב הכלכלי על סדרי החינוך ראו גם להלן, הערה 52.

כאן אנו נתקלים בבעיה כללית בכתובת ההיסטוריה העממית של יהדות ימי הביניים, שהיא חריפה מאוד כמה שנוגע ליהדות אשכנז. אם קשה למצוא בספרות הרבנית האשכנזית תיאורים או אפילו אזכורים באשר ללימודיהם של החכמים שהשתייכו בסופו של דבר לבתי מדרש של בעלי התוספות ושל חכמים ודיינים חשובים בגרמניה, שחיברו ספרות ענפה של חידושים, פירושים ופסקים, קל וחומר שקשה למצוא פרטים כאלה על תלמידים באוכלוסייה היהודית הכללית שלא היו קשורים בלימודם לבתי המדרש של בעלי התוספות או לגדולי חכמי אשכנז, ושלא הגיעה לידינו שום יצירה ספרותית-למדנית מפרי עטם. אברהם יצחק איגוס ניסה להראות, על סמך החומר המגוון הנמצא ב'ספר חסידים', שאכן היו בכל רחבי אשכנז בתי מדרש שלמדו בהם אנשים שלא היו במחיצתם של בעלי התוספות או של חכמים מוכרים אחרים. הם השתתפו שם בלימוד בצוותא או שמעו לקח מחכמי המקום.³⁸ איגוס הדגיש בהקשר זה שב'ספר חסידים' אין זכר לישיבות מוכרות ובעלות שם באשכנז, וכן אין זכר לראשי ישיבות חשובים, לא בשמם ולא בתפקידם – הכול נכתב בסתם ובסתום.³⁹ הוא הסביר את ההיעדר הזה בכך שלימוד התלמוד היה נפוץ בכל הקהילות באשכנז, לכל הפחות בשעות מסוימות בכל יום, בבוקר ובערב.⁴⁰ לדעתו לא היה הבדל גדול בין הלימוד שהיה קיים בכל עיר ועיר לבין הלימודים בישיבות החשובות, ותלמידים יכלו לבחור בין בתי מדרש מקומיים לבין אלו המרכזיים.

שני הקטעים הבאים מ'ספר חסידים' מאששים את הצעתו של איגוס: 'אם אמר [ש] הוא רוצה ללכת ללמוד למקום פלוני מפני שפלוני חכם שם ואותו פלוני החכם הלך

38 א"י איגוס, 'מורי התלמוד ותלמידיהם בחברה היהודית בגרמניה בימי הביניים כפי שמתואר בספר חסידים', מ' כרמלי וח' ליף (עורכים), ספר זכרון לשמואל בלקין, ניו-יורק תשמ"א, עמ' 135–141.

39 השו"ת "מ תא-שמע", מצוות תלמוד-תורה כבעיה דתית וחברתית ב"ספר חסידים", הג"ל (לעיל, הערה 1), עמ' 128–129. תא-שמע העיר שם על השתיקה הגמורה ב'ספר חסידים' באשר לפירושו של רש"י לתלמוד. לעומת זאת פירושו של רש"י לתורה מזכיר לא מעט בפירושי ר' יהודה החסיד לתורה. עיינו: פירושי ר' יהודה החסיד על התורה, מהדורת י"ש לנגה, ירושלים תשל"ה, במפתחות עמ' 215. כפי שציין איגוס (שם), יש אמנם ב'ספר חסידים' אזכורים של ישיבות ומוסדות תורה גדולים וידועים מתקופת הגאונים ומתקופות יותר קדומות. וכן נזכר שם למשל בית הדין ברגנסבורג, שר' יהודה החסיד היה חבר בו. ראו: ספר חסידים על פי נוסח כתב יד אשר בפארמא, מהדורת י' וויסניצקי, ברלין תרנ"א, סי' תתשצב, עמ' 390.

40 השו"ת ברויאר (לעיל, הערה 7), עמ' 337; הג"ל (לעיל, הערה 16), עמ' 53–54. ברויאר ציין ששיטתו, שלפיה מספר הלומדים בבתי המדרש היה קטן, יפה רק לישיבות של בעלי התוספות, ולדבריו אין בספרות זו תיאורים של לומדים צעירים או קשישים שלא השתייכו לשכבות העליונות. הוא גם הסתייג מטענתו של איגוס שהיו חכמים למאות שלמדו בבית הבנסת מדי בוקר ומדי ערב (ראו להלן, הערה 49). אף שאיגוס הגויס במספרי הלומדים, אכן היו בתי מדרש ומסגרות לימוד אחרות ללומדים מן השכבות הנמוכות. על הסתייגותו של ברויאר מקביעת הלימוד בשעות הבוקר ראו להלן, הערה 52.

למקום אחר, שיכול ללכת למקום שאותו חכם שם [...] ואם חכם גדול אחר כך בא לעיר החדר, גדול מאותו החכם של אותה עיר, ישאל על נדרו וילמוד בעירו.⁴¹ וכן: 'בכפר אחד היו רק עשרה בני מצוה בשלשה או בארבעה בעלי בתים בכפר, והיו להם בנים והיו לומדים להם תרבות טוב [...] ויש מהן שאמרו לשלוח בניהם לפני תלמידי חכמים שבעיר גדולה. אמר להם החכם אל תשלחו כי יותר ילמדו בזה הכפר שלכם מבעיר כי הרבה פריצים בעיר ולא רצו לשמוע לו ושלחו בניהם'.⁴²

אך יש להיזהר ולדייק בתומר הנמצא ב'ספר חסידים'. רוב התומר החינוכי שבספר מתמקד בבחורים שהקדישו את כל זמנם ללימודיהם – בין שלמדו אצל רבנים רמי מעלה בבתי מדרשות בקהילות שונות, ובין שלמדו בבתי מדרש שנוסדו עבורם בערי מגוריהם כדי שלא יצטרכו לנסוע למקומות אחרים גם אם היו מסוגלים לכך. בקטעים שהבאתי ניכר המתח ששרר בין המסגרות השונות האלו, שנועדו כאמור לתלמידים שנחשבו מתקדמים. והנה קטעים נוספים המציגים את שני סוגי המוסדות הללו: 'מעשה שבאו בחורים מארץ מרחקים לפני רב אחד נתן להם חדרים'.⁴³ וכן: 'רב אחד טוב בעיר ויש תלמידים טובים [...] ואם יש לו תוספות ואין לרב אחר תוספות לא יאמר לא אשאל לו ויבאו תלמידיו לפני ללמוד [...] אם יבאו תלמידים ממקום אחר לבית הרב להיות בביתו מתאכסנים ויש רב אחר בעיר מוטב שילמדו מן הרב שבבית [...] ואם רואה הרב שחפצים ללמוד בפני רב אחר יאמר להם בפני מי שאתם חפצים ללמוד תלמדו, לא אקפיד'.⁴⁴ אגב, מקטע זה ומאחרים הדומים לו למד ישראל תא-שמע כנונה שתלמידים נדרו לבתי מדרש מסוימים בין השאר מכיוון שהיו בהם טקסטים של תוספות, ואפילו אם הרב שלימד שם לא היה מסוגל לחדש חידושים בעצמו בסגנונם או ברמתם של בעלי התוספות. היו רבנים מוכשרים פחות שרצו להשתיך יחד עם תלמידיהם למפעל התוספות, לכל הפחות מבחינת תדמיתם אם לא למעשה. חלק מן הרבנים האלו כתבו פירושים וחידושים לעצמם ולתלמידיהם.⁴⁵ אפשר ללמוד על מוסדות מעין אלו גם מן העצה ב'ספר חסידים' 'שהרב יעשה בית המדרש מצד אחר שלא יסתכלו הנכנסים

41 ספר חסידים (לעיל, הערה 39), סי' תתנפג, עמ' 316.

42 שם, סי' תתתרפד, עמ' 358–359. וכן: 'מי שהולך למרחוק ללמוד והדרך מסוכן כי יש לסטין הרבה ברכים [...] אם יש תלמיד שאינו חפץ ללמוד לפני חכם בעירו מפני סידרות שיש לו בביתו [...] אבל אם הוא ילך חוץ לעיר וילכו כמו כן אחרים הרי גורם רעה ומוטב שלא ילך' (שם, סי' תשעו–תשעז, עמ' 196).

43 שם, סי' תשצח, עמ' 201.

44 שם, סי' תתתרעח–תתתרעט, עמ' 358.

45 ראו: תא-שמע (לעיל, הערה 2), ב, עמ' 105–106. וכן: הג'ל (לעיל, הערה 39), עמ' 128, על פי ספר חסידים (שם), סי' טו, עמ' 21; סי' תתתקלט, עמ' 417; סי' תרסד, עמ' 176 ('אדם שהולך במדינות [...] ומצא ספרים שאין כיוצא בהם בעירו, כגון פירושים ותוספות [...] מצוה לקנות'). וכן ראו: שם, עמ' 125–126; סולוביצ'יק (לעיל, הערה 1), במיוחד עמ' 339–343 – ושם על

והיוצאים באשתו או בבתו או בכלתו.⁴⁶ מן הקטעים הללו עולה שהבחורים גרו על פי רוב בבית הרב, ששימש להם גם כבית מדרש, או בסמוך לביתו, בריוק כמו התלמידים בבתי המדרש של בעלי התוספות הידועים.

בכל הקטעים שצוטטו כאן מ'ספר חסידים' אין מדובר בלימודיהם של תלמידים מבוגרים שלא הגיעו לדרגתם של 'בחורי הישיבה' שהקדישו את כל זמנם ללימוד. אמנם ב'ספר חסידים' נזכרים גם בתי מדרש שבהם יכלו ללמוד מבוגרים או צעירים שלא רצו או שלא יכלו ללמוד במסגרות כמו אלו של בעלי התוספות וגדולי חכמי אשכנז, אך גם באשר לאלה יש לדייק. למשל בקטע אחד נאמר: 'בבית המדרש לפני רבים לא היו מניחים לשאל יותר מג' שאלות כנגד ג' ולא שאלת שאמר הקב"ה לשלמה, אולם הרעיון הזה לקוח מן התוספתא למסכת סנהדרין ואי אפשר להוכיח ממנו כלום בקשר לימי הביניים.⁴⁷ בקטע אחר ב'ספר חסידים' כתוב: 'ז'כן בית מדרש שנהגין בו קלות ראש סופו נופל ביד ערלים, אך הקטע מתחיל: 'ואם תראה בית של צדיק או בית הכנסת חרב או רשעים או גוים דרים בו דע שאף ישראל היו מתנהגין בו דרך בזיון'.⁴⁸ מכאן שהתפילה והלימוד התקיימו במקרים רבים יחד בבית הכנסת או בבית אחר, וברור שתלמידים מבוגרים יכלו להגיע לבתי כנסיות שבעירם ללמוד שם תורה.⁴⁹ כך יוצא גם מן הקטע רלהלן: 'כשקובלים בבית הכנסת ומעכבים תפלה מוטב לו לאדם שישב בבית לעסוק בתורה. אם רואה שחפצים לסגור בית הכנסת מוטב לו לאדם שיתפלל קודם הצבור מנחה כי שמא יעכבו יותר. אבל אחד מראשי הקהל כשמדברים בקהל לא יתכן

שאיפת התלמידים שלמדו בבתי המדרש שהיו פזורים למאות בארצות אשכנז לכתוב חידושים ותוספות בסגנונם ובדרגתם של בעלי התוספות, כגון רבנו תם וראבי"ה.

46 ספר חסידים (שם), סי' תת, עמ' 201.

47 שם, סי' תתט, עמ' 205; וראו: תוספתא, סנהדרין ז, ז (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 426).

48 שם, סי' רכד, עמ' 78. ועיינו: שם, סי' תתשפט, עמ' 388; מ' חלמיש, 'שיחת חולין בבית הכנסת: מציאות ומאבק', מלאת, ב (תשמ"ה), עמ' 226-227, 243-244; E. Kanarfogel, 'Peering through the Lattices': Mystical, Magical and Pietistic Dimensions in the Tosafist Period, Detroit 2000, pp. 83-84. הבחנה בין בית מדרש לבית כנסת מוציאה בספר חסידים (שם) סי' תקלה, עמ' 150 ('לא יעשה אדם בית הכנסת מכון נגד בית הכנסת או כנגד בית המדרש [...] שלא יזא פירדעו מגולה כנגד בית הכנסת או כנגד בית המדרש'). השוה: צוזאת ר' יהודה התסיד, סי' כא, בתוך: ספר חסידים שחיבר רבינו יהודה התסיד, מהדורת ר' מרגליות, ירושלים תשי"ו, עמ' טז; ג' חלף, 'בית הכנסת באשכנז: בין דימוי להלכה', כנישתא ב (תשס"ג), עמ' יד, הערה 22; שוורצפיקס (לעיל, הערה 1), עמ' 94. בתי כנסיות הוקמו בראשונה בבתים פרטיים, ובעקבות הקמתם בחרו אנשים נוספים לגור בקרבת מקום.

49 על הלימוד של מבוגרים מדי בוקר ומדי ערב בבתי המדרש שבערים באשכנז ראו: I.A. Agus, *The Heroic Age of Franco-German Jewry: The Jews of Germany and France of the Tenth and Eleventh Centuries, the Pioneers and Builders of Town-Ship, Town-Government, and Institutions*, New York 1969, pp. 318-321, 331-336

לו לומר כיון שאין מתפללים אלך ואעסוק בתורה בביתי לפי שדבריו נשמעין.⁵⁰ וכן: 'מי שיש לו ממון לא יאמר אעשה בית הכנסת ובית המדרש אלא יתן לצדיקים שיעסקו בתורה ולא לאותם שגורסים קושיות ותירוצים [...] אלא יתן ליראי ה' הלומדים לקיים המצוות'.⁵¹ עם זאת יש להסתייג מקביעתו של איגוס שלימוד מדי בוקר ומדי ערב היה נפוץ בכל עיר ועיר. ספרות התוספות מעידה, כפי שהעיר גם ברויאר, שמחמת דחוק הפרנסה לא יכלו ללמוד בדרך כלל אחר תפילת שחרית אלא רק בערב.⁵²

מסגרות לימוד למבוגרים

ב'ספר חסידים' יש אזכורים נוספים של בתי מדרשות ושל מסגרות אחרות ללימוד תורה שנועדו למבוגרים שהיו רחוקים מבתי המדרש של בעלי התוספות או ממוסדות שחיקו את דרך הלימוד שלהם. בכמה קטעים מציג 'ספר חסידים' שעל כל אדם למצוא את המורה או את הקבוצה המתאימים לו, כדי שיוכל להמשיך ללמוד ולהתקדם כל ימי חייו: 'העוסק במקרא מידה שאינה מידה שכל ימיו יעסוק, רק בפשט אל יעסוק [...] וכל אדם שסתום לבו אסור לו לעסוק בדברי שיחה בטלה [...] ואם לבו סתום [...] יחזור עם חבריו כי היושב לבדו נלאה מהרה [...] או יעסוק במדרשים או בקריאה או באגרות [...] יכתוב ספרים וזהו טוב אשר תאחו בזה הלימוד וגם מזה אל תנח את ירך (קהלת ז, יח) מזה וזה הכתיבה [...] אם עסק אדם בקרייה ילך עם עוסקי מקרא אם במשנה ילך עם עוסקי משנה וכן באגדה וכן עם כותבי ספרים לכן ירא אלהים יצא את כולם וגם מזה אל תנח את ידיך'.⁵³ וכן: 'חנוך לנער על פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנה (משלי כב, ו), אם תראה שיצלח במקרא ולא בתלמוד אל תדחוק לו ללמדו תלמוד ואם יבין בתלמוד אל תדחוק אותו ללמד מקרא במה שידוע בו תחנכנו'.⁵⁴

הבחנות מעין אלו קיימות גם במקורות אחרים. רש"י הבחין בפירושו לשיר השירים ז, יג, בין בעלי מקרא, בעלי משנה ובעלי תלמוד, הבתנה שנראה כי אינה רק תאורטית אלא משקפת את המציאות בגרמניה ואולי אף בצרפת בימיו, ימי מסע הצלב הראשון.⁵⁵ וכן הוא ב'ערוגת הבושם' לר' אברהם בן עזריאל, תלמיד חכם שעסק בפירושי פיוטים,

50 ספר חסידים (לעיל, הערה 39), ס' תסב, עמ' 132.

51 ספר חסידים (לעיל, הערה 48), ס' תתרט, עמ' תקלט-תקמ.

52 ראו למשל: תוספות לברכות יא ע"ב, ר"ה 'שכבר'; וכן: ברויאר (לעיל, הערה 7), עמ' 11; וראו דבריו לעיל, הערה 40.

53 ספר חסידים (לעיל, הערה 39), ס' תשמח, עמ' 190; ועיינו: שם, ס' תשמד-תשמח, עמ' 189; ס' תשמט-תשנ, עמ' 190.

54 שם, ס' תתכד, עמ' 209.

55 הגמרא בסנהדרין ק ע"ב - קא ע"א מחלקת כך על פי פסוקים אחרים, ועיינו: עירובין כא ע"ב.

ושהיה גם מתלמידים של חסידי אשכנז: 'נשללו בתי מדרשות של תלמידי חכמים [...] למיניהם [...] יש מהן בעלי מקרא, ויש מהן בעלי משנה ויש מהן בעלי תלמוד'.⁵⁶ וכן הבחין תלמידו המובהק של ר' יהודה החסיד, ר' אלעזר מזודמיזא, בפירושו לספר רות.⁵⁷ על פי 'ספר חסידים' מי שידוע ללמוד היטב לבדו עדיף שיעמוק ויחזור עם אותם שאינם יודעים כל כך כמותו כדי שלא ילכו בטלים, משיחזור על לימודיו הגבוהים עם חבריו הזומים לו.⁵⁸ עצה זו הולמת כמובן לא את בתי המדרש של הלמדנים המובהקים אלא תבורות לימוד של מלומדים פחות בתוך החברה האשכנזית. וכן נאמר שם: 'אע"פ שאמרו העוסק במקרא מידה ושאינה מידה, פעמים שגדולה יותר מן עסק התלמוד כגון שיש עמי הארץ או אחרים שאין עוסקים בתלמוד והולכים ושומעים מפיו מקרא שאם לא היה מלמדם לא היו לומדים כלל לא תלמוד ולא מקרא'.⁵⁹ ובסוף קטע ארוך ב'ספר חסידים' הן בחובת המורה ללמד לפי רמתם והתעניינותם של הלומדים נאמר: 'אם יבאו לפני חכם רבים, ורבים אין מבינים אלא דברי אגדה או טעמים, הרי אף בעלי התלמוד יכולים לשמוע'.⁶⁰ מכל האמור כאן ברור שעדיף למבוגר שרוצה ללמוד להישאר עם אנשי מקצועו ודרגתו, ולא לדחוק את עצמו 'ללמוד רק תלמוד' אם אינו מסוגל לכך. הדגש שהושם בחברה האשכנזית הרחבה על לימוד התלמוד וההלכה דווקא וחוסר המסגרות למבוגרים ללימוד מקצועות תורניים אחרים גרמו כנראה לקהילות מגנצא, וורמייזא ושפירא (שו"ם) לכלול בתקנותיהן, שנתקנו בשנת 1220 בערך (התקופה שבה נכתב גם 'ספר חסידים'), את התקנה דלהלן: 'וכל אדם יקבע זמן ללמוד. אם אין יכול בתלמוד יעסוק [בחצי דף כפי יכלתו או הלכה או] במקרא ובפרשה או במדרש לפי יכלתו אחד המרבה ואחד הממעיט רק שלא יהא אנוס'.⁶¹ גם בצפון צרפת דאגו באותה התקופה שכל אחד יקיים את מצוות תלמוד תורה כפי יכולתו. כך כתב ר' משה מקוצי

56 ראו: ערוגת הבושם (לעיל, הערה 23), ג, עמ' 289. והשוו: א' טויטו, הפשטות המתחדשים בכל יום, רמת-גן תשס"ג, עמ' 11-33. אגב, גם קטע זה משקף את תקופת גזרות התנ"ו, ראו: ערוגת הבושם (שם), עמ' 290.

57 פירושו של ר' אלעזר מזודמיזא מורמס למגילת רות נרפס על ידי 'הרשלה, גנחות, ב (תשמ"ה), עמ' קצה, ועיינו: קנרפוגל (לעיל, הערה 8), עמ' 168, הערה 26. השוו: 'זעתה ג' [דבנים] אחד לתורה, ב' לנביאים, ג' לתלמוד' (ספר חסידים [לעיל, הערה 39], סי' תתכ, עמ' 208). בתקופת התלמוד אמנם היה גם רב מיחוד ללימוד המשנה. השוו: תא-שמע (לעיל, הערה 1), עמ' 126; קנרפוגל (שם), עמ' 169.

58 ספר חסידים (שם), סי' תשסב, עמ' 192.

59 שם, סי' תשסה, עמ' 193.

60 שם, סי' תשצז, עמ' 200.

61 עיינו: L. Finkelstein, *Jewish Self-Government in the Middle Ages*, New York 1964, p. 231. התקנה נרפסה בסוף תשובת מדר"ם מרוטנבורג, תל-אביב תשכ"ט (פרסבורג תרנ"ה), סי' תתרכב, אך איננה שייכת לתקנות רבנו תם, כפי שרשם אסף, אלא לתקנות שו"ם. ראו: ש' אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, א, תל-אביב תשי"ד, עמ' 4 (טעות זו תוזרה במהדורה

בעניין זה בספר מצוות גדול (סמ"ג): 'ודרשתי לגלויות ישראל כי ברית תורה נכרתה בדם [...] כל שאינו עוסק בתורה, חרב מביא לעולם שג' והבאתי חרב נוקם נקם ברית'.⁶² דרשה זו כוונה ל'גלויות ישראל', כלומר לא רק לקהילות היהודים בספרד אלא גם לקהילות ארצות אשכנז.⁶³

לימוד המקרא תפס בצפון צרפת מקום חשוב – לא פחות מאשר בגרמניה – כדרך של פשוטי העם דווקא לקיים את מצוות תלמוד תורה. הלומדים בבתי המדרש של בעלי התוספות הקדישו את כל זמנם ללימוד התלמוד. שאלו שאלות על פירושו התלמודיים של הרב המורה, ליבנו את דבריו, כתבו וחזרו וערכו את חידושי המורה יחד עם ההערות הקולעות של התלמידים, וצירפו את כל אלה לטקסטים הקדומים של תוספות שהיו בידם. מדבריו הידועים של רבנו תם יוצא שבלימוד התלמוד הבבלי התלמיד יוצא גם ידי החובה ללמוד ולהשתלם בכל תחומי התורה (מקרא, משנה, תלמוד), כי יש בתלמוד גם פסוקים וגם משניות.⁶⁴ וכך יוצא גם מן המימרה התלמודית ש'העוסקין במקרא מדה ואינה מדה' ואילו העיסוק בתלמוד 'אין לך מדה גדולה מזו' וראוי לעסוק בו יומם ולילה.⁶⁵ באשכנז הבינו ופירשו מימרה זו באופן מילולי, והיא אף צוטטה בספר חסידים.⁶⁶

וראי שבעלי התוספות הכירו את פסוקי המקרא היטב ועסקו בפירושי הפסוקים כשהופיעו בסוגיות הגמרא. אך שלא כבתקופה הקדומה באשכנז, ושלא כעדותו של ר' שמואל בן מאיר (הרשב"ם), נכדו של רש"י, שר' יעקב בן יקר היה המורה של סבו במקרא ובגמרא,⁶⁷ כמעט ואין עדויות שלמדו בבתי המדרש של בעלי התוספות אפילו חומש באופן קבוע. מסתבר שחזרו על פרשת השבוע, לפי הדרשה התלמודית לקרוא בכל שבוע 'שניים מקרא ואחד תרגום', ובמשך הזמן החליפו את התרגום בפירושו של רש"י. אך מדברי

המודחבת והמתוקנת של ספר זה, ראו: אסף [לעיל, הערה 32] ב, עמ' 744. השוו: ברויאר [לעיל, הערה 7], עמ' 120; פינקלשטיין, שם, עמ' 218.

62 סמ"ג, ונציה ש"ו, עשין יב, דף צו ע"א.

63 עיינו: E. Kanarfogel, 'Rabbinic Attitudes toward Nonobservance in the Medieval Period', J. Schacter (ed.), *Jewish Tradition and the Non-traditional Jew*, Northvale 1992, pp. 24–25, n. 62. על בית מדרש שנוסד במקום אחד, אולי על ידי ר' משה מקוצי בעצמו, לחזרים בתשובה ראו בהקדמתו של י"מ תא-שמע בתוך: ר' אברהם ב"ר אפרים, קיצור ספר מצוות גדול, מהדורת י' הרוזביץ, ירושלים תשס"ה, עמ' 14–15.

64 ראו: תוספות לקידושין ל ע"א, ד"ה 'לא צריכה'.

65 בבלי, בבא מציעא לג ע"א.

66 ראו: קנרפוגל [לעיל, הערה 8], עמ' 142–144; ברויאר [לעיל, הערה 30], עמ' 183–184; הג"ל [לעיל, הערה 7], עמ' 123–125. וראו לעיל, הערות 53, 59.

67 ראו: פידוש הרשב"ם לפסחים דף קיא ע"א; א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית, ירושלים תשס"א, עמ' 128. לעדויות נוספות על לימוד המקרא בישיבות מגנצא ורמיזא במאה האחת-עשרה השוו: גרוסמן [לעיל, הערה 27], עמ' 44–66, 74, 226, 250, 353, 419–420.

ר' משה מקוצי בסמ"ג, ר' יצחק בן יוסף מקורביל ב'עמודי הגולה' (ספר מצוות קטן), המדר"ם מרוטנבורג ועוד יוצא שכל אחד, הן התלמידים והן הרבנים, קרא לעצמו, ⁶⁸ ונראה שלא היו בדרך כלל שיעורים בתוכם זה בין כותלי בית המדרש. אמנם יש בידינו מקור אחד מבית מדרשו של ר' משולם ממילין (הידוע כיריבו של רבנו תם בהלכה ובמנהגים) שבו ר' משולם מדוח על דין בהלכות טומאה שליבנו 'שהיינו למדין סוד זאת תהיה תורת המצורע והגענו אל הפסוק ורחץ את בשרו במים' וכו'; כמה מבין הנוכחים בשיעור תירצו את קושיית המקשה – שהיה לכאורה מתלמידי בית המדרש – ור' משולם מסיים: 'זוה שנינו בישיבתנו אבל לא בא לידינו הלכה למעשה'. אך כאמור אין לנו מקורות אחרים מבתי המדרש של בעלי התוספות המאשרים את הנהוג הזה. ⁶⁹ הפשטנים מקרב בעלי התוספות במאה השתים-עשרה, כגון רשב"ם ור' יוסף בן יצחק מאורליאן המכונה ר' יוסף בכור שור, לימדו את דרכם בפרשנות המקרא כנראה מחוץ למסגרת בית המדרש. ראייה לכך יש בצורת הכתיבה של פירושיהם. שלא כמו ספרות התוספות, שבה התלמידים מוזכרים תמיד ואפילו אחראים במקרים רבים לכתיבת דברי רבותם, הפשטנים כתבו את פירושיהם לתורה בגוף ראשון יחיד. במקרים נדירים ייחרו את דבריהם לשאלות תלמידים, אך אין השאלות האלו (והתשובות של המורים) תופסות מקום ניכר בפירושים. ⁷⁰ משה ארנד תיאר את דרכו של ר' יוסף קרא בהוראת המקרא

68 ראו למשל: סמ"ג (לעיל, הערה 62), עשין יט (בסוף), דף קג ע"ב; הקדמת ר' יצחק מקורביל לספר מצוות קטן, קאפוסט תק"ף; והשוו: בריואר (לעיל, הערה 7), עמ' 120-121, 506, 511; י"ז כהנא, שו"ת מדר"ם מרוטנבורג, ירושלים תשי"ז, א, ס' קה, עמ' קסא.

69 ראו: ספר הישר לרבינו תם, חלק התשובות, מהדורת ש' רחנטל, ברלין תרפ"ח, ס' מז, סעיף א, עמ' 90. השו"ת א"א הברמן, ספר גזירות אשכנז וצרפת, ירושלים תשל"א, עמ' 64 (לגבי ר' אלעזר מורמס); S. Schechter, 'Notes on a Hebrew Commentary to the Pentateuch in a Parma Manuscript', G.A. Kohut (ed.), *Semitic Studies in Memory of Alexander Kohut*, Berlin 1897, p. 486. בקטע שבו הן שכטר, תלמיד של ר' יחיאל מפריז שואל את רבו שאלה מקראית אחרי שעיין בפירושו של הרשב"ם ובמקורות אחרים, ומסתבר שהקשר הדברים הוא שיעור על פרשת השבוע בבית המדרש (כ"י פרמה, פלטינה Cod. Parma 2342 [דה רוסי 541]; ריצ'לר 1542], דף 39). מפירושי ר' יהודה החסיד על התורה נראה שהוא קרא את פרשת התורה עם חוג של חברים ותלמידים, ראו: פרושי התורה לרבי יהודה החסיד, מהדורת י"ש לנגה, ירושלים תשל"ה. אך חסיד אשכנז, יותר מבעלי התוספות, תמכו בלימוד המקרא כשלעצמו גם על ידי חכמים מן השורה הראשונה. מצאתי לאתרוגה בקובץ פירושים של בעלי התוספות על התורה (כ"י פירנצה, לורנציאנה 20, Plut. II) אוזכרים של פירושו של ר' יחיאל מפריז לפרשת משפטים, ואגני מקוה להרחיב את הייבור עליו במקום אחר. היו שסברו שפירושי הפיטש באשכנז במאה השתים-עשרה והשלוש-עשרה נלמדו ונערכו בין כותלי בתי מדרשם של גדולי חכמי אשכנז. ראו למשל: בריואר (לעיל, הערה 7), עמ' 164-165; שוורצפוקס (לעיל, הערה 1), עמ' 83, 319, הערה 29; והשוו: תא-שמע (לעיל, הערה 2), ב, עמ' 96-97.

70 ראו: ש' יפת, 'פירוש ר' יוסף קרא לאיוב: לדמותם ולתפוצתם של פירושים קומפליטוריים בימי הביניים', עיני מקרא ופרשנות, ג [ספר יזכרון למשה גושן-גוטשטיין] (תשנ"ג), עמ' 198-216.

לתלמידיו, אך כאמור מדובר בתורה שלא בתוך בתי המדרש הגבוהים, שבהם עסקו בלימוד התלמוד בלבד.⁷¹ יתרה מזו, רשב"ם ור' יוסף קרא הבחינו בכמה מקומות בפירושיהם בצורה חריפה בין בעלי תלמוד ואגדה, שאינם מסכימים לדרכם בפירוש המקרא לתור אחרי הפשט, לבין ה'משכילים', שקיבלו את גישתם.⁷² גם הפותרים, שתרגמו את התומש באותה התקופה לצרפתית-יהודית, תרמו למפעלם של הפשטנים.⁷³ אולם, שלא כמו הפשטנים, הפותרים סיפקו בתרגומיהם חומר חינוכי גם להמון העם.⁷⁴ ומכל מקום אף פעילותם של הפותרים התנהלה מחוץ לבתי המדרש של בעלי התוספות. למרות כל זאת בעלי התוספות שבצורת הבחינו גם הם בין תלמידים מוכשרים, שלימוד התלמוד אמור להיות לימודם הפורמלי העיקרי וכמעט היחיד, לבין מי שאינם מסוגלים ללימוד כזה, וניסחו הבחנה זו בביטויים שאינם שונים בהרבה מאלה שב'ספר חסידים' ובמקורות אחרים הקשורים אליו. נראה כי בעלי התוספות סברו שמי שאינם מלומדים ואינם מסוגלים ללמוד תלמוד, יכולים לקיים את מצוות תלמוד תורה אם יעסקו במקרא ובמשנה. בתוספות לסוטה, שנערכו על ידי חכם אשכנזי שהביא חומר רב גם מן ה"י" מהנפירא ומצרפתים אחרים, נאמר 'שיש חוג של תלמידי חכמים וחוג של בעלי מקרא (וגם של בעלי משנה), וכולם אינם בכלל עמי הארץ: 'אלמא דבעלי מקרא ובעלי משנה לאו בכלל עם הארץ גינהר'.⁷⁵ וכן הוא בתוספות לבבא מציעא: 'אחיכם אלו בעלי מקרא שאינם יודעים דינים והוראות כי אם על פי בעלי גמרא. שונאיכם אלו בעלי משנה שסבורים לידע כמו בעל גמרא, ואינם יודעים בירור הדבר. מנדיכם אלו עמי הארץ ששונאים תלמידי חכמים'.⁷⁶ ר' יצחק בן משה בעל 'אור זרוע', שהיה תלמידם של ר' יהודה שירליאון ושל אחרים מבעלי התוספות בצפון צרפת וגם למד עם הדמויות המרכזיות של חסידי אשכנז, כתב בהקדמה העיונית לספרו, על פי סוגיה בעירובין: 'אחר שיש תלמידי חכמים שדנין דין אמת לאמיתו, וכן יש בעלי מקרא

- 71 מ' ארנד, פירוש רבי יוסף קרא לספר איוב, ירושלים תשמ"ט, עמ' 23-30. השוו: גרוסמן (לעיל, הערה 67), עמ' 260-261; בריאר (לעיל, הערה 7), עמ' 119.
- 72 ראו: טויטו (לעיל, הערה 56); הג"ל, 'על גלגלי הגוסס של פירוש רש"י לתורה, תרבין, נ (תשמ"ז)', עמ' 216-218; קנרפוגל (לעיל, הערה 8), עמ' 150-155.
- 73 ראו: טויטו (שם), עמ' 26-27 (על פי מחקרו של מנתם בנית); קנרפוגל (שם), עמ' 151-152, הערה 117.
- 74 כמעט מן הנמנע לזהות את קהל הנמענים העיקרי שלו הועיד רש"י את פירושו לתורה, הממוזג מפשט וממדרש, וזה אולי אחד מן המפתחות להבנת גדולתו והצלחתו במהלך הדורות. לקהל היעד העיקרי של פירוש רש"י על התלמוד ראו: בריאר (לעיל, הערה 7), עמ' 14, 180.
- 75 תוספות לסוטה כב ע"א, ד"ה 'ורבי שמואל'.
- 76 תוספות לבבא מציעא לג ע"ב, ד"ה 'אחיכם'. ההסתייגות מבעלי המשנה נובעת מן החשש שהם סבורים שהם קרובים מספיק לבעלי תלמוד כדי להורות מתוך משנתם, בעיה שאינה קיימת אצל בעלי מקרא. השוו: תא-שמע (לעיל, הערה 1), עמ' 126.

[...] מלמד שכולן שיחתן בתורה.⁷⁷ על פי סוגיות במסכתות ברכות וסנהדרין כתב ר' אשר בן חיאל 'שאם בעלי מקרא יעסקו במקרא ובנביאים וכתובים ואם בעלי משנה הם יעסקו במשנה בהלכות ובהגדות, ואם בעלי גמרא יעסקו בהלכות הפסח בפסח'.⁷⁸ מדבריהם אלה של בעלי התוספות עולה שהם ראו לנגד לעיניהם – לכל הפחות באופן פרשני או תאורטי – כעין אליטה משנית של מי שעוסקים במקרא ובמשנה מכיוון שאינם יכולים לעסוק בתלמוד.

לדעתי חלק מן הפירושים המכונים פירושי בעלי התוספות על התורה, שנכתבו במאה השלוש-עשרה והארבע-עשרה, נועדו לאלטיה המשנית הזאת. אני סבור כי פירושים אלה נכתבו או נסדרו כחומר גלם ללימוד בבתי מדרש בצפון צרפת שלא היו מוסדות של בעלי התוספות, ואפשר שאפילו נתחברו או נערכו במוסדות הללו. הרוב הגדול של הקבצים האלו – שכ-200 מהם עדיין טמונים בכתבי-יד ו'כשם שאין פרצופיהן שווין זה לזה, כך אין דעתן שווה' – לא נערכו על ידי בעלי התוספות בעצמם בבתי המדרש שלהם. הסדר והארגון המאפיינים את קובצי התוספות לתלמוד חסרים בפירושי בעלי התוספות על התורה.⁷⁹ חלק ניכר מן הפירושים על התורה הם עירוב של פשט, דרש, גימטריה, חומר הלכתי וחומר אגדי. חשוב לציין ששמותיהם של רבנו תם ושל הר"י הזקן (ושל ר"ש משאנץ) כמעט אינם מופיעים בפירושי בעלי התוספות על התורה, אלא בהקשר תלמודי והלכתי מובהק, כלומר בפסקאות שנלקחו או עובדו מקטעי התוספות לתלמוד או מכתבים אחרים מבתי המדרש של בעלי התוספות.⁸⁰ אם פירושיהם של בעלי התוספות

77 ראו ספר אור זרוע (לעיל, הערה 24), א, אלפא ביתא, סי' י (בסוף), על פי בבלי, עירובין נד ע"ב.

78 פירוש הרא"ש לברכות, ה, א; לסנהדרין יא, ג.

79 השו"ת: תא-שמע (לעיל, הערה 2), ב, עמ' 96-97.

80 ראו: א' שושנה, 'חידושים על התורה לרבינו תם', ירושן, 14 (תשס"ד), עמ' טו-כו; ברויאר (לעיל, הערה 7), עמ' 120. הכינוי ר"ת שנמצא לפעמים בקובצי בעלי התוספות על התורה בהקשרים פרשניים סהודים, כלומר לא הלכתיים, מכון ברוב המקרים לד' יעקב (תם) מאורליינ"ש (אורליאן), בעל התוספות בן זמנו ובן עירו של ר' יוסף בכור שור (ולפעמים אפילו לבעלי תוספות אחרים ששמן היה יעקב, כגון ר' יעקב מקורביל). בדומה לכך הכינוי ר"י על פי רוב אינו מכון לד' יצחק (הזקן) מרנפירא אלא לר"י אור, כלומר לאחד מבעלי התוספות ששמו מתחיל באות יו"ד. לפעמים הכוונה למשל לפירושו על התורה של ר' ישעיה די טראני. יש לציין שאורי פירושי הפשט של רשב"ם ור' יוסף קרא (ובכור שור), וקודם להזפעתם של קובצי הפירושים של בעלי התוספות על התורה החל מאמצע המאה השלוש-עשרה (כגון דעת זקנים', 'הרד זקנים', 'פענח רזא' ועוד), נכתבו או נקבצו כמה פירושים של בעלי התוספות שפעלו בסוף המאה השתים-עשרה ובתחילת המאה השלוש-עשרה. הפירושים האלו מרוכזים ומאורגנים יותר מן הקבצים המאוחרים, ועוסקים לא רק בהבנה ובבדיקה של פירוש רש"י אלא גם בפשוטו של מקרא בכלל. בין מחברי הפירושים האלו היו ר' יעקב מאורליינ"ש ור' ישעיה די טראני (שלמד בגרמניה אצל ר' שמחה משיפרא וכתב את פירושו על התורה שם או מיד עם שובו לאיטליה), וגם ר' משה מקוצי ור' אהרן בן יוסי הכהן, שפירושו, 'ספר הגן', נערך בצרפת סמוך לשנת 1240. נראה שגם הפירוש על התורה של ר' יהודה התמיד שההדיד לנגה (לעיל, הערה 39) שיך לסוגה זו. רק לאחר

על התורה אכן היו חיבורים פופולריים שנועדו לבתי מדרשות או לתלמידי עממיים של תלמידים שלא הייתה להם יכולת או לא היה להם עניין לעסוק בלימוד על פי גישתם של בעלי התוספות לתלמוד, יש בכך כדי להסביר כמה תמידות בקשר לסוגה זו, מעבר להיעדר הארגון הפנימי והעריכה. בפירושים אלו מופיעים שמות רבים של אישים ורבנים בני המאה השתים-עשרה והשלוש-עשרה, בפרט מצפון צרפת, שאינם מוכרים כלל מספרות התוספות על התלמוד או מהספרות ההלכתית באשכנז. לפעמים שם מסוים שמופיע רק לעתים דווקא בחומר הלכתי, בתוספות או בפסקים, חוזר ונשנה דווקא בפירושי בעלי התוספות על התורה. הווי אומר שפירושי בעלי התוספות על התורה נתנו לאליטה המשנית בארצות אשכנז אפשרות לעסוק בתורת בעלי התוספות במסגרת שבה יכלו לא רק לעכל אותה אלא גם להוסיף על החומר עצמו. קהל הלומדים שהשתמשו בקבצים האלו כלל את מי שלא הגיעו למעלתם של לומדי התלמוד ועם זאת רצו להשתייך בבתי המדרש שלהם למתרחש בעולם התורה שבאשכנז. לדעתי החומר הנלמד בתדירות הוא שהבדיל יותר מכל דבר אחר בין בתי המדרש של בעלי התוספות לבתי מדרשות אחרים באשכנז.⁸¹ עם אותם כותבי פירושים נמנו בין השאר אליעזר מקורביל,⁸² יוסף מהיידלבורק,⁸³ יעקב (הגזבר) ממונטרוויל,⁸⁴ יעקב בן נחמן,⁸⁵ יצחק ממורטון,⁸⁶

מכן החלו להופיע הפירושים המעורבים יותר, שאינם מיוחסים למחבר אחד (והמכונים פירושי בעלי התוספות על התורה). הרחבתי את הדיבור על השתלשלות הפשט ופירושי מקרא כגון אלו בצפון צרפת ובגרמניה במאה השתים-עשרה והשלוש-עשרה, ראו: E. Kanarfogel, *The Intellectual History of Medieval Ashkenazic Jewry: New Perspectives*, Chap. 2 (in press)

81 על האליטה הרבנית המשנית בספרד ועל זיקתה לספרות הרבנית והקבלית ראו: ב' הוס', 'הופעתו של ספר הזוהר', תרביץ, ע' (תשנ"ז), עמ' 542-507; M. Idel, 'Kabbalah and Elites in Thirteenth Century Spain', *Mediterranean Historical Review*, 9 (1994), pp. 5-19

82 ראו: י' גלים, ספר תוספות השלום: אוצר פירושי בעלי התוספות על תורה נביאים וכתובים, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' יט. השו: E. Kanarfogel, 'Rabbinic Figures in Castilian Kabbalistic Pseudepigraphy: R. Yehudah he-Hasid and R. Elhanan of Corbeil', *Journal of Jewish Thought and Philosophy*, 3 (1993), pp. 77-109

83 גלים (שם), ב, ירושלים תשמ"ג, עמ' קפא.

84 גלים (שם), עמ' קמח, עמ' רצ. השו: י' תא-שמע, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנים בימי הביניים, א, ירושלים תשס"ד, עמ' 290-292 (בקשר לכ"י מינכן, ספריית המדינה הבורית. Cod. hebr. 5).

85 גלים (שם), עמ' רצ. וכן הוא נזכר ב'פענח רזא', כ"י וסיקן, וסיקנה 48, Cod. ebr. 48, דף 15א. הלכתיו נזכרות בכ"י וסיקן, וסיקנה 45, Cod. ebr. 45, דף 84ב (בתוך חיבורו של בנו, חזקיה בן יעקב ממגדבורג). דברים בשמו מובאים גם בכ"י מוסקווה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 13, עמ' 56; כ"י אוקספורד, בודליאנה 1569 Opp. (נריבאואר 1150), דף 11ב; ובמנהגים בכ"י ורשה, המכון להיסטוריה יהודית 258, דף 337א. השו: אורבך (לעיל, הערה 3), ב, עמ' 564-565; ש' עמנואל, 'ספרי הלכה אבודים של בעלי התוספות', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ג, עמ' 263-267.

בנימין גזול, ⁸⁷ יעקב מפונטא דמייר, ⁸⁸ יוסף משיילי (הללא), ⁸⁹ שלמה מקצטלונדון, ⁹⁰ שמעון מיונבילא, ⁹¹ יוסף בן אברהם (אשר) מקרטריש ⁹² ור' יצחק בן חיים. ⁹³

אפשרויות השכלה אחרות למבוגרים

אפילו 'ספר חסידים' הכיר בכך שלא הכול יכולים להצליח בלימודים, ולכן נכתב: 'אם אדם שאינו בן תורה והוא לא קיבל ללמוד ואחיו בן תורה, הרי זה שהוא עם הארץ יותר טוב שיעסוק בדרך ארץ שיפרנס את אחיו ואחיו ילמוד'. ⁹⁴ וכן: 'כי אדם שעוסק בתלמוד ושוכח טוב שילמוד הלכות גדולות ויחזור שידע המצות ואם גם זה אינו יכול לדעת ילמוד אגדות או מקרא ואם גם זה לא ידע אם יודע לכתוב יכתוב ספרים וישאל או ישכיר ספרים וישאל ספרים שילמדו בהם ואם אין לו, יעסוק בתקנת חכמים [כלומר בתמיכה כספית בהם] כדי שלא יתבטלו'. ⁹⁵

- 86 גליס (שם), עמ' 269; ו, ירושלים תשמ"ז, עמ' 34. ראו גם: כ"י סנקס פטרבורג, ספריית סלטיקוב-שצ'דרין I 22, Evr., דף 21ב, א53. יש שויהו אותו עם ר' יצחק בן יחזקאל מרוסיה המובא בפירושו של ר' יהודה החסיד על התורה, ואפשר שהוא ברח מצרפת לאשכנז במאה השלוש-עשרה. יש שויהו אותו עם ר' יצחק בן אליהו, ששאל והביא ממנו ר' חיים בן יצחק בעל 'אור זרוע' (בתשובותיו [לעיל, הערה 10], סי' קמו, קסה-קסו). מנהגיו של ר' יצחק ממורס נזכרים בכ"י בודפשט, ספריית האקדמיה הוונגרית למדעים, קיפמן A89/1, סי' ז. וכן הוא נזכר בלקט דרשות בכ"י אוקספורד, בודליאנה 96 Laud. Or. (גריבאואר 345/5), וב'פענח רוא' על התורה, כ"י פריז, הספרייה הלאומית 1467 heb., דף א53. עיינו גם: מושב זקנים על התורה, ירושלים תשמ"ב, עמ' לג, בשם ר' יצחק ממורסן.
- 87 גליס (שם), ד, ירושלים תשמ"ה, עמ' 28 (מובא שם בשמו חישוב הקץ).
- 88 שם, עמ' פב; כ"י וטיקון, וטיקנה 48 Cod. ebr., דף א34; ועיינו: גליס (שם), ה, ירושלים תשמ"ט, עמ' רמו.
- 89 גליס (שם), ה, ירושלים תשמ"ו, עמ' 217.
- 90 גליס (לעיל, הערה 87), עמ' קכא; ז, ירושלים תשמ"ה, עמ' קיט; הנ"ל (לעיל, הערה 88), עמ' קעג, קפט; כ"י סנקס פטרבורג, ספריית סלטיקוב-שצ'דרין I 22, Evr., דף 28ב; כ"י פרמה, פלטינה Cod. Parma 2057 (דה רוסי 1051; ריצ'לר 605), דף 2ב, א20. השו: אורבך (לעיל, הערה 3), א, עמ' 456, הערה 32.
- 91 ראו: כ"י סנקס פטרבורג, ספריית סלטיקוב-שצ'דרין I 22, Evr., דף א119; כ"י פריז, הספרייה הלאומית 1408 heb., דף 158ב. השו: אורבך (שם), א, עמ' 341-342.
- 92 גליס (לעיל, הערה 82), א, עמ' רצח; הנ"ל (לעיל, הערה 86), עמ' סה; אורבך (שם), א, עמ' 145; ש"א פוזנסקי, מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא, ורשה תרע"ג, עמ' 111.
- 93 גליס (לעיל, הערה 82), א, עמ' קמו, קסת. עיינו: כ"י מסקוה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 265, עמ' 136; כ"י אוקספורד, בודליאנה 647 Opp. (גריבאואר 2274), עמ' 113; פוזנסקי (שם), עמ' 94.
- 94 ספר חסידים (לעיל, הערה 39), סי' תססה, עמ' 193.
- 95 שם, סי' תשמה, עמ' 189. ועיינו: שם, סי' תשעה-תשעט, עמ' 196-197. וראו: תא-שמע (לעיל,

בעיית עמי הארצות בחברה האשכנזית קשורה לגאמך כאן אך חורגת ממסגרת הדיון. דבריו של ר' יצחק בן משה מזוינה בעניין זה משקפים את המצב במרכז אירופה במחצית הראשונה של המאה השלוש-עשרה: 'זכבר נהגו באלו המלכות ששליח ציבור קורא את מי שהוא חפץ [...] ואין לקרות בס"ת [בספר תורה] את מי שאינו יודע לקרות בתורה כדתניא בתוספתא [...] מיהו עתה כבר נהגו העם שש"ץ [ששליח ציבור] קורא בס"ת אפי' עם הארץ שאינו יודע לקרות והוא מברך והש"ץ קורא ורוצים להסמך המנהג על הא דתנן.⁹⁶ אך באותו חיבור נאמר בקשר לכיבודים הניתנים למתפללים בבית הכנסת בשעת התפילה: 'מעשים בכל יום שראובן מתפלל [כלומר עובר לפני התיבה] שחרית, שמעון קורא [מספר התורה] ולוי מתפלל מוסף. אם כן היאך נאמר שזכה בה?⁹⁷ מכאן שהתפילות הרגילות – שלא כמו קריאת התורה וההפטרה, שהן משימות קשות יותר – היו שגורות בפי רוב רובם של הקהל.⁹⁸

יש להעיר שקיימת באשכנז לכל הפחות דוגמה אחת של חינוך למבוגרים שלא במסגרת בית מדרש או בית כנסת, חינוך שהוענק על ידי ספר הלכה נפוץ ומרתק. אורבך תיאר נכונה את מגמותיו של ר' יצחק בן יוסף מקורביל בכתבו את 'ספר מצוות קטן': 'ר' יצחק רצה לתת לפשוטי העם ספר לימוד בהלכה הנהוגת בימינו. כדוגמא שימש לו "ספר המצוות" של ר' משה מקוצי, אבל הוא נמנע להביא את המשא והמתן של בירור ההלכה מתוך המקורות לפי שמגמתו היתה לעשות את החיבור שווה לכל נפש. לכן בחר בדרך קצרה ובלשון פשוטה וקלה, ואת דבריו תיבל בענייני מוסר ואף במשלים ודברי אגדה.⁹⁹ המהר"ם מרוטנבורג הכיר כנראה בתרומתו של הספר הזה לחברה הרחבה באשכנז – הוא 'קרא בו ואמר שראוי לכל אדם לסמוך עליו כל מה שכתב

הערה 39, עמ' 112–115. לדברי תא-שמע, גישה זו לא נטבעה בחוגי ספר חסידים ודוקא; פשוטה היתה בקרב כל חוגי הקהל באשכנז.

96 ספר אור זרוע (לעיל, הערה 24), ב, הלכות שבת, סי' מב, דף י' ע"א. עיינו עוד שם בעניין עליית המפסיד: 'הילכך הואיל ופסקנו שהמפסיד עולה [למניין הקדואים בשבת] אם קרא שליח ציבור כל שבעה ובעודו קורא עם השביעי נזכר שאין מי שיודע לומר הפטרה כי אם זה השביעי אל אמר קדיש אחריו אלא יפסיד זה השביעי ואינו קורא עמו פעם שנית' (שם, סוף סי' מג, דף י' ע"ב).

97 ספר אור זרוע (שם), א, שאלות ותשובות, סי' קטו, דף כא ע"א.

98 התפילות באשכנז בתקופה זו נאמרו בדרך כלל בעל-פה, גם על ידי הש"ץ וגם על ידי המתפללים. עיינו כעת: י"מ תא-שמע, התפילה האשכנזית הקדומה: פרקים באופייה ובתולדותיה, ירושלים תשס"ג, עמ' 29–32. אמנם בקריאת בנוסח התפילה, גם אם למעשה אמרו את רוב התפילות בעל-פה, מצביעה על רמת האוריינות בחברה האשכנזית, שהייתה גבוהה בדרך כלל בהשוואה לזו שבחברה היהודית בספרד. הרחבת את הדיבור בנושא זה במאמרי "דברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרו על פה": אמידת הפוסקים שבתפילה ורמת האוריינות באשכנז ובספרד בימי הביניים, העומד להופיע בספר היובל לפרופ' אברהם גרוסמן.

99 אורבך (לעיל, הערה 3), ב, עמ' 571–572.

אפרים קנרפוגל

אבי הספר שהוא אמת ויציב ונכון וקיים ובקש לתלמידיו שיעתיקו ומאו והלאה העתיקו
אותו חכמי אשכנז.¹⁰⁰

אמנם עדיין צריך עיון אם רגישות זו של כמה מגדולי חכמי צרפת ואשכנז בסוף
המאה השלוש-עשרה להשכלת המבוגרים הפשוטים בענייני הלכה, רגישות שבאה לידי
ביטוי עוד קודם לכן בגרמניה ב'ספר חסידים' וכן בתקנות שו"ם ובצרפת בקשר ללימוד
המקרא, אפיינה את רוב חכמי הדור באשכנז במאה השנים-עשרה והשלוש-עשרה. בכל
אופן אף שהתוספות תפסו את המקום הנכבד ביותר אצל הלומדים באשכנז, מתברר
שהיו גם בתי מדרש וחוגים אחרים, שנבדלו מבתי המדרש של בעלי התוספות במה
שנלמד בהם ובמעמדו של המורה מול התלמידים, יותר מאשר במבנה, בגודל או במעמד
הקהילתי של מוסדות הלימוד.

100 מתוך ההקדמה לסמ"ק, קדושא [סמוך לשנת 1510], היבאה אצל אדבך (שם), ב, עמ' 573. ראו
גם: שחרצפוקס (לעיל, הערה 1), עמ' 265-266. הסמ"ק נכתב כספר לימוד לכול, כולל נשים
(ונחשב גם ברמה ההלכתית הגבוהה עיגון נאמן להגהות של ר' פרץ ועוד). נראה שיש לתלות את
אופיו של ספר זה בין השאר בידדת מעמדם ומצבם של היהודים בצרפת, לקראת גירושם בשנת
1306.

חכמי הישיבה כאישיות קולקטיבית בקהילות המזרח התיכון משלהי המאה השש־עשרה עד ראשית המאה העשרים

צבי זוהר

הישיבה, שבה מתכנסים תלמידי חכמים לעסוק בתורה, היא מוסד ותיק ומרכזי בתרבות היהודית. כפי שכתב מרדכי ברויאר בספרו המקיף, כמעט האנציקלופדי, למונח 'ישיבה' היו משמעויות רבות.¹ בתחילה היו 'ישיבה' ו'בית דין' שמות נרדפים; השימוש בשם 'ישיבה' ל'בית דין שממנו יוצאת הוראה לישראל' התקיים גם בדורות מאוחרים יותר.² אולם עם הזמן הלכה והשתרשה משמעות אחרת של המונח 'ישיבה' – מה שכונה ברויאר 'בית תלמוד', היינו 'ישיבה של חכמים ושל תלמידים העוסקים בתורה'. סוג אחד של בית תלמוד, לפי הקטגוריזציה של ברויאר, היה 'ישיבת חכמים', שבה 'שבו חבורות של תלמידי חכמים שלמדו בצוותא, כעין אקדמיה'. ברויאר מיעט לעסוק במוסד זה, והקדיש את עיקר חיבורו ל'ישיבות תלמידים', שבהן רב בוגר אחד או מספר קטן של חכמים בוגרים עסקו בהקניית מיומנויות לימודיות לבחורים צעירים. המקום השולי יחסית שהותיר ברויאר לישיבת החכמים הניח מקום לבאים אחריו להתגדר בו. מן העיון במובאות בספרו נראה שדפוס ישיבת החכמים היה רווח באשכנז ובצרפת מן המאה האחת־עשרה עד השלוש־עשרה, ואילו במאות השנים שלאחר מכן התקיים בעיקר בקהילות שבארצות הים התיכון והמזרח התיכון.³ במאמר זה אני מבקש להתמקד בעניין אחד המאפיין ישיבות חכמים בארצות המזרח התיכון משלהי המאה השש־עשרה עד ראשית המאה העשרים, והוא הופעת 'חכמי הישיבה' בחיבורים תורניים בני התקופה כאישיות קולקטיבית, היינו כקבוצה שחבריה אנונימיים, והפועלת כחטיבה אחת, או שמתייחסים אליה כפועלת כך.⁴ התייחסות זו ניכרת לפחות בשלושה

- 1 מ' ברויאר, אהלי תורה: הישיבה, תבניתה ותולדותיה, ירושלים תשס"ד.
- 2 אבל אפשר שמוסד אחד, הישיבה, שימש הן לעיסוק בתורה והן לפסיקת הלכה, וזאת מבלי שהיה 'בית דין' (ראו להלן). לפיכך אם במקורות מופיע תיאור של ישיבה כמקום שמשם יוצאת הוראה, אין בכך כדי להביא למסקנה שהמונח 'ישיבה' משמעו בית דין.
- 3 ברויאר (לעיל, הערה 1), עמ' 13–16, 297–300. קשה להסכים עם דברי המתבר בעמ' 40 שהדפוס של ישיבות חכמים כרוך היה בלימוד ריטואלי חסר עומק ומקוריות, קביעה שכמדומני איננה נסמכת על מקורות מספיקים ובפרט לא על ביקורת התכנים התורניים שביצירות חכמי ישיבות אלו. לדעתי הדוגמאות המובאות בהמשך מאמר זה מעלות תמונה שונה מאוד.
- 4 למען הסר ספק, אני מתמקד בחטיבה גאוגרפית זו ובפיקה הזמן הנדון מפני שיש לי בהם רקע

Yeshivot u-vate midrasot

ישיבות ובתי מדרשות

עורך

עמנואל אטקס

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

מרכז דינור לחקר תולדות ישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים

ירושלים